

Mindaugas ŠINKŪNAS

Vilniaus universitetas

Lietuvių kalbos institutas

LIETUVIŲ ORTOGRAFIJOS SKIRTUMAI KATALIKŲ IR EVANGELIKŲ REFORMATŲ RAŠTUOSE (XVI–XVII a.): PRIEBALSIO /j/ IR DIFTONGŲ /ai/, /ei/ RAŠYBA¹

1. Įvadas

1.1. Senųjų raštų klasifikacija

Senieji lietuvių raštai pagal tarmines kalbos ypatybes skirstomi į vakarinį, vidurinį ir rytinį rašomosios kalbos variantus². Geopolitiniu požiūriu pirmajam variantui priklauso raštai, rašyti Mažojoje Lietuvoje (įėjusioje į Prūsijos Kunigaikštystės, vėliau – Prūsijos Karalystės sudėtį), likusiems dviem – tekstai, rengti daugiausia Didžiojoje Lietuvoje (Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, vėliau – Abiejų Tautų Respublikoje). Dialektologiniu požiūriu vakarinio ir vidurinio rašomosios kalbos variantų tarminis pagrindas yra vakarų aukštaičių, rytinio – rytų aukštaičių patarmė. Mūsų laikus pasiekusius tekstus skirstant konfesiniu požiūriu matyti, kad vakarinį variantą kūrė evangelikai liuteronai, vidurinį – daugiausia katalikai ir evangelikai reformatai, rytinį – katalikai (evangelikų reformatų tekstų rytų aukštaičių patarme tėra tik nuotrupų). Rytinio rašomosios kalbos varianto religiniai raštai buvo skirti Vilniaus vyskupijos, vidurinio – Žemaičių vyskupijos reikmėms.

¹ Straipsnis parengtas per podoktorantūros stažuotę, kuri finansuojama pagal Europos Sąjungos struktūrinių fondų Žmogiškųjų išteklių plėtros veiksmų programos, Mokslininkų ir kitų tyrėjų mobilumo ir studentų mokslinių darbų skatinimo priemonės (VP 1-3.1-ŠMM-01) įgyvendinamą projektą „Podoktorantūros (post doc) stažuotčių įgyvendinimas Lietuvoje“. Dėkoju podoktorantūros vadovui doc. dr. Jurgiui Pakeriui ir visiems, stažuotės metu padėjusiems. Nuoširdžiai dėkoju Onai Aleknavičienei už įkvėpimą dirbti su senaisiais raštais bei sudarytas puikias galimybes naudotis Lietuvių kalbos instituto Senųjų raštų duomenų baze, Jolantai Gelumbeckaitei – už paskatinimą domėtis programavimu.

² Zinkevičius 1972; Zinkevičius 1977; Zinkevičius 1988a; Zinkevičius 1988b.

1 lentelė. Trys XVI–XVII amžiaus lietuvių rašomosios kalbos variantai geopolitiniu, konfesiniu ir dialektologiniu požiūriu. Paryškinta straipsnyje tiriama senųjų raštų dalis

Rašomosios kalbos variantas	Vakarinis	Vidurinis	Rytinis
Geopolitika	Prūsijos Kunigaikštystė (Mažoji Lietuva)	Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (Didžioji Lietuva)	
Konfesijos	evangelikai liuteronai	katalikai (Žemaičių vyskupija), evangelikai reformatai, antitrinitoriai	katalikai (Vilniaus vyskupija)
Tarminis pagrindas	vakarų aukštaičiai (šiaurinė, vėliau pietinė Mažosios Lietuvos dalis)	vakarų aukštaičiai (Kėdainių apylinkių patarmė)	rytų aukštaičiai (daugiausia Vilniaus ir jo apylinkių patarmė)

Pastebėta nemaža kalbinių ypatybių, būdingų tik vienam iš rašomosios kalbos variantų. Jie skiriasi ne vien ortografija, fonetika ir morfologija ar žodžių daryba, bet ir leksika. Ryškiausių iki šiol pastebėta leksikos skirtumų (daugiausia iš religinės terminijos³), tačiau platesnių ortografijos tyrimų nebuvo atlikta.

Šiame straipsnyje keliami hipotezė, jog vidurinį rašomosios kalbos variantą galėtų būti tikslinga skirti į du pogrupius pagal autorių ar vertėjų konfesijas. Prielaidą mėginama patikrinti tiriant kai kuriuos ortografijos skirtumus vidurinio rašomosios kalbos varianto katalikų ir evangelikų reformatų tekstuose (žr. 1 lentelę).

1.2. Galimi rašybos skirtumai

Svarbiausios rašybos raidą ar stagnaciją XVI–XVII amžiaus Didžiosios Lietuvos raštuose atspindinčios ypatybės yra žodžio kirčio, plačiojo /e/ žymėjimas, dvibalsio /uo/, nosinių balsių (ypač aukštutinio pakilimo) rašyba, priebalsių /š/, /j/ bei diftongų /ai/, /ei/ rašyba.

Žodžio kirčio žymėjimas būdingas vien XVI amžiaus pabaigos–XVII amžiaus pradžios knygoms. Kirčiuoti yra vien katalikų tekstai, tai – 1595 m. Daukšos katekizmas ir 1599 m. jo versta postilė (išspausdinti viduriniu rašomosios kalbos variantu) bei 1605 m. anonimo jėzuito verstas katekizmas AK, šiek tiek kirčio ženklų yra trumpame 1589 m. hegzametre H1589 (rytiniu rašomosios kalbos variantu). XVI amžiaus pabaigos evangelikų reformatų raštai

³ Žr. Zinkevičius 1979; dar Kruopas 1960; Rubinas 2001; Rubinas 2003; Šinkūnas 2003; Valančė 2014.

nekirčiuoti (PK, MP). Tekstų akcentografija negali būti laikoma skiriamuoju rašybos bruožu, kadangi svarbiausia priežastis, kodėl kirčio ženklų atsisakyta (jų nėra ir vėlesniuose katalikų tekstuose), buvo ribotos finansinės spaustuvių galimybės. Pavyzdžiui, Sirvydas 1629 metų postilės pratarmėje apgailestavo, kad trūko lėšų nuliedinti kirčiuotas raides, todėl žodžiai išspausdinti nekirčiuoti (PS I VIII). Be to, trūkstant išlikusių rankraščių, neįmanoma nustatyti, kiek žodžių kirčiavimas apskritai buvo tuo metu paplitęs.

Plačiajam /e/ žymėti vartotas dviraidis rašmuo <ea> būdingas vien Šiaulių katalikų klebono Tarvainio eilėraščiui (1634) bei *Knygos nobažnystės* (1653) rengėjams evangelikams reformatams⁴, pvz.: *Sieafis šintus šiasdefimts méātu* T1634 C4_{v19}, *meailes* C4_{v18}, *meadžiuu* KNG¹ 1₁₁, *meaylingay* KN¹ II₉. Tarvainis rašė ir <ae>, pvz.: *râetas* C4_{v11}, *Sudaegis* 'sudegęs' C4_{v14}. Vienintelė forma su <ea> iš XVI a. pradžios glosų – *gyerjyebnyja* 'gerėsnio' G1485. Kitiems evangelikams reformatams (PK, MP, ChST, ChNT) ir katalikams toks plačiojo /e/ žymėjimo būdas buvo svetimas. Rašymas <ea> iš esmės atitinka Daukšos vartotą raidę <ë>. Daukša, atrodo, vienintelis turėjo ar pasinaudojo tipografinėmis galimybėmis, leidžiančiomis spausdinti <ë>, pvz.: *médžio* DK 14₄, *médžu* DP 1₂₀, *iėigu* DK 7₁₅, *iėi* DP 1₁₁, *žadėiu* DK 11₃, *Mefiósėus* DP 2₇. Rašmenų <ea> ar <ë> išsibarstymas po skirtingų autorių raštus neleidžia šios rašybos ypatybės sieti su tam tikra konfesija, bet leidžia ieškoti dialektologinio aiškinimo.

Dvibalsio /uo/ rašyba galėtų būti laikoma skiriamuoju vidurinio rašomosios kalbos varianto katalikų ir evangelikų reformatų raštų rašybos bruožu, egzistavusiu XVI amžiaus pabaigoje: Daukša rašė <û>, bet Petkevičiaus knygoje ir vadinamojoje Morkūno postilėje vartotas vien dviraidis rašmuo <uo>. Kita vertus, tokiam skirstymui prieštarauja XVI amžiaus glosos, kurios greičiausiai priskirtinos katalikams, jose taip pat rašytas nediakritinis rašmuo <vo>⁵. Neįmanoma patikrinti, kaip /uo/ buvo rašomas vėliau, nes XVI a. antrosios pusės rankraščių trūksta. Spaustuvėms buvo pigiau rinkti du atskirus spaudmenis <u> ir <o> nei gaminti vieną spaudmenį <û>. Vėlesni katalikai (Slavočinskis 1646 metais, Kasakauskis 1681 metais), skirtingai nei Daukša, rašė vien <uo> (Tarvainio 1634 metų eilėraštyje formų su /uo/ nepasitaikė). Rytinio varianto raštuose visada rašoma <uo>: šis rašmuo vartojamas XVI amžiuje kursyvu

⁴ <ea> neatsisakyta ir PP bei antrajame KN leidime, pavyzdžiui, KNG¹ yra 156 junginiai <ea>, o KNG² – 147.

⁵ XVI amžiaus glosese, įrašytose 1501 metais išspausdintoje knygoje, rašoma *fselmuo* G1501 Nr. 6, *slooftjyt* Nr. 42, *nvog* Nr. 30, 60.

išspausdintame trumpame hegzametre (pvz., *Ilguojius* H1589 F2v₂₀), taip pat rašoma ir visuose didesniuose XVII amžiaus spaudiniuose, spausdintuose švabachu ar rečiau fraktūra (AP1616, SD¹, PS I, RS1633, RS1641, PS II, JE1647, RS1656, RS1666, JE1674, BK, RS1679, SD⁴, JE1679, JE1690 ir kt.). Išsiskiria tik 1605 metų katekizmas, kuriame formų su <û> ir <uo> yra apylygiai (atitinkamai 109× ir 85×). Ledesmos katekizmo vertėjo neapsisprendimą, kaip ši dvibalsį užrašyti, tikriausiai lėmė tai, kad buvo naudojamosi Daukšos vertimu (Daukšos katekizme rašoma <û>). Rašmenų konkurencija AK negalėjo būti nulemta raidžių rinkėjų kaitos ar jų rašybos įpročių, tai įrodo chaotiška spaudmenų distribucija spaudos lankuose. Rašmens pasirinkimo nelemia ir vartojami šriftai – visur dvibalsis išspausdintas švabacho spaudmenimis.

Aukštutinio pakilimo nosinius balsius /i/, /u/ iš visų XVI–XVII amžiaus raštų specialiomis raidėmis žymėjo vien tik Daukša (DK, DP). Vėliau spausdintuose tekstuose katalikai jų nebežymi (T1634, SG, KR). Tai paaiškintina nosinių garsų nykimu, rašytojų nekūrybingumu ar ribotomis tipografinėmis galimybėmis. Kadangi rytų aukštaičių tarmėje nosinių garsų nebuvo, rytinio rašomosios kalbos varianto rašytojai nosinumą žyminčių raidžių nevartojo (H1589, AP1616, SD¹, PS I, RS1633, RS1641, PS II, JE1647, VL1648, RS1656, RS1666, JE1674, BK ir kiti). Išsiskiria tik 1605 metų katekizmas, kuriame pasitaiko kelios įvardžio formos *ji* ir priešdėlis *i-*, išspausdinti su rašmeniu <i>: *i* AK 16₂₁, 40₃, 57₁₈, 58₁, 62₇, *igitumbime* 51₄, *ifakíta* 69₅, *ifakitoy* 73₈ (čia pateikti visi randami AK pavyzdžiai su <i>); katekizme <u> ar <ú> ganėtinai dažnai parašoma vienaskaitos galininko ar daugiskaitos kilmininko galūnėse, pvz.: acc. sg. *kiélimu* AK 16₁₅, gen. pl. *múfu* 93₁₆ – tokia rašyba buvo nusižiūrėta nuo DK. Reformatų raštuose /i/, /u/ nežymimi, išskyrus sporadiškus pažymėjimus kontrafakcinėje *Knygoje nobažnystės*, jie priskirtini Karaliaučiaus spaustuvės rinkėjui ar korektoriui.

Rašmuo <ś> buvo nusižiūrėtas nuo lenkų raidyno, jo funkcija laikui bėgant kito. Daukšos raštuose <ś> atitinka <s> su apostrofu vartoseną, juo žymėtas minkštasis priebalsis /s'/ arba sutrumpėjusios galūnės. Vėlesniuose katalikų vidurinio rašomosios kalbos varianto spaudiniuose rašmens reikšmė pakito, juo imta žymėti minkštąjį /š'/ (T1634, SG, KR). Rytinio rašomosios kalbos varianto seniausiuose raštuose <ś> visai nevartotas (H1589, AK), vėliau juo žymėtas minkštasis priebalsis /s'/ (AP1616), o Sirvydo ir vėlesniuose šio varianto raštuose juo dažniausia žymėtas /š'/ (SD¹, PS I, RS1633, RS1641, PS II, JE1647, VL1648, BK, SD⁴ ir kituose). Rašmens reikšmės raida galėtų būti laikoma skiriamuoju evangelikų reformatų ir katalikų raštų bruožu – evangelikai reformatai visą XVII amžių <ś> vartojo vien /s'/ reikšme

(PK, MP, KN¹, PP, KN²; spaudinio ChST <ś> atitinka <s> su apostrofu, rankraštyje ChNT <ś> nevartojama), bet XVII amžiaus katalikai šiuo rašmeniu žymėjo /š'/. Rašmens reikšmės skirtumo priežasčių reikėtų ieškoti Lietuvos lenkų dialektologijoje: grafemos <sz, ś, s>, kurios žymėjo tris lenkų kalbos fonemas /š, ś, s/, vartotos keturioms lietuvių kalbos fonemoms /š, š', s', s'/.

Ryškesnių skirtumų esama priebalsio /j/ bei diftongų /ai/, /ei/ žymėjime, kuris ir bus plačiau nagrinėjamas šiame straipsnyje. Surinkti duomenys atskleidžia, jog evangelikų reformatų raštuose rašybos raidos tendencijos skiriasi nuo kitų rašomosios kalbos variantų⁶.

2. Tiriami šaltiniai

Ne visi tiriamo laikotarpio šaltiniai yra pakankamai gerai ištirti, todėl kai kurių iš jų dar neįmanoma tiksliau datuoti ir klasifikuoti konfesiniu ar tarminiu požiūriu. Sudėtinga identifikuoti trumpesnių tekstų priklausomybę kuriam nors rašomosios kalbos variantui, pavyzdžiui, tokių sunkumų iškyla dėl XVII a. pradžios rankraštinio įrašo Baltramiejaus Vilento 1579 metų *Enchiridiono* paskutiniuose priešlapiuose Vilniaus universiteto bibliotekos egzemplioriuje (V1610)⁷, lietuviškų frazių Jono Lasickio 1615 metais išspausdintame veikalė apie žemaičių dievus (L1615) ir kitų.

⁶ Medžiaga straipsniui rinkta iš skaitmeninių perrašų, saugomų Lietuvių kalbos instituto Senųjų raštų duomenų bazėje (www.lki.lt/seniejirastai/) bei specialiai šiam tyrimui parengtų skaitmeninių perrašų iš originalų, jų skaitmeninių kopijų arba publikuotų faksimilių ar perrašų (žr. Šaltinių ir literatūros sąrašą).

⁷ Dėl rankraščio datavimo žr. Augstkalns 1933. Ši išpažinties formulė išsiskiria <a> rašyba, tokia raidė rašoma daugiskaitos kilmininko galūnėse, pvz.: *yβ septinių grechų smertelną* 'iš septynių mirtinų nuodėmių', *yβ wifą darbą, ir iβ penkių mišliu* 'iš visų darbų ir iš penkių pojūčių', *iβ wifą grieku mana Smertelną powβedną, zynom{u}*, *nezynomu, wlofną swetim{u}* 'yr{u}βmirβtą iβgerą darbą apleiftą yr negeray daritu' 'iš visų mano nuodėmių mirtinų, kasdienių, žinomų, nežinomų, savų, svetimų ir užmirštų, iš gerų darbų atsiradusių(?) ir negerai darytų', *melstafse* 'melstūsi', *Kada neroczitą sudity pagal fankiu opiktą grechu* 'kad neketintų teisti pagal sunkias ir piktas nuodėmes', *roczitą* 'malonėtų'. Yra keletas vietų, kur galima būtų įžiūrėti taškus virš <a>: gen. sg. *razumà, man{à}*, *faw{à}*. Nors taškas kilmininko galūnės pozicijoje puikiai atitinka Kleino naudotąjį tarminio *a/o* žymėjimą (K1Gr 3), tačiau šis rankraštis yra per trumpas, o jo grafika nėra visiškai aiški, todėl tvirtų išvadų padaryti negalima.

Šis rankraštis galėtų kiek paaiškinti senųjų spaudinių <y>, <ij>, <j> rašybą. Rankraštyje vietomis nėra visiškai aišku, kaip traktuoti raidę <y>, kuri dažniausiai turi vieną tašką viršuje dešinėje. Panašūs rašymo įpročiai buvo ir plačiau paplitę, grafinės ribos tarp raidžių buvo neaiškios, nemažai interpretacijos laisvės pasirenkant konkrečią spausdintąją raidę turėjo rinkėjai.

Sąlygiškai viduriniam rašomosios kalbos variantui gali būti priskiriamos įvairios vakarų aukštaičių tarpe rašytos priesaikos XVII amžiaus teismų knygoose, pvz.: priesaika 1624 m. sausio 11 d. Upytės žemės teismo sprendimo dokumentuose (P1624), 1633–1641 metų priesaika, išsaugota Lietuvių mokslo draugijos archyve (P1633–1641), priesaika 1634 m. gegužės 9 d. Ukmergės pilies teismo sprendimo dokumentuose (P1634), 1651 metų sausio 11 d. priesaika Upytės teismo aktuose (P1651), priesaika 1675 m. lapkričio 29 d. Ukmergės kaptūro teismo sprendimo dokumentuose (P1675) ir kitos. Kai kuriose iš jų, pvz., 1642 m. spalio 3 d. priesaikoje Upytės žemės teismo knygoje (P1642) pramaišiu vartojamos tiek rytų, tiek vakarų aukštaičių formos⁸. Tikėtina, kad ir šių teismų raštininkai, įrašę priesaikas, ir prisiekusieji ieškovai ar atsakovai buvo daugiausia katalikai, tačiau tai rodančių duomenų stinga. Ne visada aišku, ar užrašytoji priesaika artimesnė raštininko ar prisiekusiojo tarpei.

Kai kurie XVII amžiaus tekstai kelia autentiškumo problemų, kadangi jie mus pasiekė kaip XIX amžiaus nuorašai, pvz., Žemaičių vyskupo Petro Parčevskio aplinkraščio, rašyto apie 1656 metus, kurio ištraukų iš Žemaičių vyskupystės archyvo Alsėdžiuose paskelbė Liudvikas Adomas Jucevičius⁹, tačiau, tikėtina, neišlaikydamas originalo rašybos ar kalbos ypatybių¹⁰; kitame veikale jis perrašė 1691 m. Žagarės vietininko sprendimą, kuriame yra trumpa „žemaitiška“ frazė¹¹.

Minėtieji probleminiai tekstai į tyrimą netraukiami.

Kadangi lietuviškos knygos XVI–XVII amžiuje buvo spausdinamos labai retai, o didesnių rankraščių visai neišlikę, rašybos pokyčių chronologijai nustatyti tampa svarbūs visi lietuviški fragmentai, dažniausiai išspausdinti kitakalbėse knygoose (AP1616, FL1647, H1589, H1684, HF1640, I1578s, I1589, I1639, I1641, LsM1643, N1674, PP1638, RS1633, RS1641, RS1656, RS1666, RS1679, RS1691K, RS1691Ta, RS1691Tb, T1634, TM1611, TM1668, TM1680, TM1680–1687, W1675, VL1648, Z1639), taipogi smulkūs rankraštiniai įrašai (BjL1618, BjM1599, DI1658, G1485, G1501, GjL1619, GjO1634, KjL1618, OjL1618, P1572, P1584, P1644I, P1644II, P1644K, RjL1617, TM1503).

⁸ Apie Ukmergės teismų knygų priesaikų kalbą žr. Markevičius 2008, 97–110.

⁹ Jucewicz 1846, 118–119, 139–140; Jucevičius 1959, 146–147.

¹⁰ Zinkevičius 1988a, 231.

¹¹ Jucewicz 1842, 182; Jablonskis 1937, 143; Konstantino Jablonskio nurodyti 1692 metai, Jucevičiaus – 1691 metai.

2.1. XVI–XVII amžiaus vidurinio rašomosios kalbos varianto evangelikų reformatų ir antitrinitorių raštai

Klasifikacinių problemų nekelia šie XVI–XVII amžiaus lietuviški evangelikų reformatų ir antitrinitorių raštai (visi rašyti viduriniu rašomosios kalbos variantu):

- 1) Merkelio Petkevičiaus parengtas katekizmas su giesmėmis, maldomis ir sakramentų formulėmis, 1598 metais išspausdintas Vilniuje paraleliai su lenkišku tekstu (PK);
- 2) vadinamoji Jokūbo Morkūno postilė, 1600 metais išleista Vilniuje (MP);
- 3) antitrinitorių 1617–1619 metų lietuviški įrašai Andrejaus Liubeneckio albume *Liber amicorum* (RiL1617, BiL1618, KiL1618, OiL1618, GiL1619¹²);
- 4) Boguslavo Samuelio Chilinskio Senojo Testamento vertimas į lietuvių kalbą, apie 1660 metus pradėtas, bet nepabaigtas spausdinti Londone (ChST);
- 5) Chilinskio Naujojo Testamento vertimo rankraštis (ChNT);
- 6) Stepono Jaugelio Telegos, Samuelio Minvydo ir Jono Božimovskio parengta ir 1653 metais Kėdainiuose išspausdinta *Knyga nobažnystės* (KNG¹, KNSE¹, KNM¹)¹³;
- 7) malda „Tėve mūsų“, greičiausiai gauta iš Chilinskio¹⁴, 1668 metais Londone išspausdinta Johno Wilkinso (TM1668), iš šio traktato ji pateko į kitus XVII amžiaus poliglotinius maldų rinkinius (TM1680, TM1680–1687 ir vėlesnius);
- 8) 1680 metais Karaliaučiuje išleistas katekizmas, perspausdintas iš 1653 metų *Knygos nobažnystės*, papildytas abėcėle, skaičių sąrašu, posakiais iš Biblijos, keliomis giesmėmis bei maldomis (PP);
- 9) 1684 metais Karaliaučiuje išspausdintas kontrafakcinis *Knygos nobažnystės* leidimas (KNG², KNSE², KNM²), kuriame kiek paredaguojant su keletu papildymų perspausdinti KNG¹, KNSE¹, KNM¹, katekizmas perspausdintas iš 1680 metų leidinio (PP).

¹² GiL1619 priskirtinas rytiniam rašomosios kalbos variantui, žr. tolesnes pastraipas.

¹³ Bibliografų šis leidinys išskiriamas į keturis bibliografinius vienetus: žr. LB I nr. 418–419, 732–733, 734–735, 736–737.

¹⁴ Kavaliūnaitė 2001, 354.

Rytiniu rašomosios kalbos variantu parašytų reformatų raštų nėra žinoma, tačiau manoma, jog jų turėjo egzistuoti¹⁵. Tai netiesiogiai patvirtina maldos, įrašytos viename *Knygos nobažnystės* (1684) egzemplioriuje (LNB sign.: A1/684 nedef.), tačiau jų šaltiniai, rašytojas ir data nėra tiksliai nustatyti. Zinkevičiaus manymu, tai galėtų būti XVII amžiaus rankraštis, perrašytas XVIII amžiaus pabaigoje ar XIX amžiaus pradžioje¹⁶, arba šios maldos galėjusios būti perrašytos iš nenustatyto reformatų leidinio surytietinant kalbą¹⁷.

Rytų aukštaičių formos *unt, un* 'ant', acc. sg. *Ponu* 'savininką' vartojamos trumpame antitrinitoriaus Elijo Gintauto 1619 metų įrašė (GīL1619). Šis įrašas tėra vienintelis dabar žinomas XVII amžiaus nuo reformatų atskilusios konfesinės bendruomenės atstovo tekstas, kurį galima priskirti rytiniam rašomosios kalbos variantui. Rytų aukštaičių tarmės liekanų dar pasitaiko *Knygos nobažnystės* perikopėse (pvz., Mt 11,2 forma *nufiuntis* KNSE¹ 6₂₈ buvo nurašyta iš Sirvydo PS I 32₄, vėlesniame leidime ji pataisyta į *nufiutes* KNSE²).

2.2. XVI–XVII amžiaus katalikų vidurinio rašomosios kalbos varianto raštai

Katalikų raštų, parašytų viduriniu rašomosios kalbos variantu ir datuojamų XVI amžiaus pabaiga bei XVII amžiumi, išlikę kiek mažiau nei reformatų:

- 1) Mikalojaus Daukšos verstas katekizmas, 1595 metais išspausdintas Vilniuje (DK);
- 2) Mikalojaus Daukšos versta postilė, 1599 metais pabaigta spausdinti Vilniuje (DP);
- 3) Saliamono Mozerkos Slavočinskio parengtas giesmynas, 1646 metais išspausdintas Vilniuje (SG);
- 4) Jurgio Kasakauskio parengtas *Rožančius švenčiausios Marijos Panos*, 1681(?) metais išspausdintas Vilniuje(?) (KR).

Katalikų viduriniam rašomosios kalbos variantui priskirtini dar šie smulkesni tekstai:

- 5) Šiaulių klebono Petro Tarvainio eilėraštis, parašytas vakarų aukštaičių tarme ir išspausdintas 1634 metais (T1634);
- 6) giesmės „Dies irae“ vertimas į lietuvių kalbą, rankraštis datuojamas XVII amžiaus antrąja puse (DI1658).

¹⁵ Zinkevičius 1989a.

¹⁶ Zinkevičius 1989a.

¹⁷ Zinkevičius 1994.

3. Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ rašyba

Priebalsis /j/ XVI–XVII amžiuje žymėtas keliais rašmenimis: <I>, <J>, <i>, <j>, <Y>, <IJ>, <ij>, <ÿ>, <ÿ>, <ı>, <y>, <GH>, <Gh>, <gh> ar <g>. Pozicijos, kuriose šie arba dalis šių rašmenų buvo rašomi, formaliai apibrėžtinai taip: 1) šaknies pradžioje, 2) tarp balsių, 3) šaknyje po lūpinių priebalsių, 4) diftongų /ai/, /ei/ antrajame komponente¹⁸.

Duomenys tyrimui surinkti naudojantis straipsnio autoriaus suprogramuota paieška, kuri automatiškai suskaičiuoja /j/ žymėjimo atvejus. Įrankis taip pat pateikia grafinę vizualizaciją, kuri leidžia matyti kiekvieno rašmens distribuciją puslapiuose. Gauti duomenys yra apytiksliai, paklaidą lemia rašmenų daugiareikiškumas (pvz., <i> gali žymėti ne tik /i/ ar /ī/, bet ir /j/, priebalsio minkštumą arba romėnišką skaičių), dėl to tam tikrais atvejais neįmanoma suformuluoti nedviprasmiškų užklausų¹⁹.

Paieškos kriterijai skirstomi į 5 grupes, trys iš jų skirtos priebalsio /j/, dvi – diftongų /ai/, /ei/ distribucijos vaizdavimui ir dažnumo skaičiavimui:

1. Pirmąją užklausos grupę galima vadinti „/j/ šaknies pradžioje“ (pvz.: *jis, nejau*). Joje skaičiuojami /j/ žymėjimai žodžio pradžioje ir formos su /j/ po priešdėlio ar sangražos (tai yra po prefiksų). Apibendrintai šios pozicijos toliau bus žymimos kintamaisiais #XV, #PfXV, kur simbolis # reiškia žodžio formos pradžią ar pabaigą, X – bet kurį iš tiriamų rašmenų, Pf – prefiksą (pvz., *at-*) arba jų seką (pvz., *nebeatsi-*), V – bet kurią balsę. Užklausoje atsižvelgiama į šiuos prefiksus²⁰: *ant-, anta-, ap-, api-, apy-, at-, ati-, aty-, į-, i-, y-, iš-, nu-, nuo-, pa-, par-, per-, po-, pra-, pri-, pry-, prj-, prie-, pro-, sa-, są-, san-, sam-, su-, uz-, už-, už-, be-, ne-, te-; si-, ssi-*

¹⁸ Nėra visiško sutarimo dėl sudėtinių dvibalsių /ai/, /ei/, /ui/, /oi/ ir /au/, /ou/ traktavimo: Antanas Pakerys antruosius jų dėmenis laiko balsinėmis fonemomis /i/, /u/ (Pakerys 2003, 126–130; Kazlauskienė, Raškinis 2009, 171), o Aleksas Girdenis – priebalsinėmis /j/, /v/ (Girdenis 2003, 100–101). Kai kuriuose tiriamuose senuosiuose raštuose tos pačios raidės rašomos tiek dvibalsiuose, tiek žymint priebalsį [j], todėl atliekamame tyrime patogiau laikytis Girdenio požiūriu.

¹⁹ Siekiant patikrinti automatiškai surinktų duomenų patikimumą buvo „rankomis“ suskaičiuoti [j] žymėjimai teksto atkarpoje, sukompiliuotoje iš skirtingų šaltinių (apie 5 300 spaudos ženklų). Rezultatus palyginus su gautais automatiškai matyti, jog jie skiriasi nedaug, automatiškai skaičiuotų duomenų paklaida galėtų būti ±5 %. Manytina, kad ji yra pakankamai nedidelė, ir iš gautų duomenų galima daryti išvadas apie ortografijos raidos tendencijas.

²⁰ Apie dabartinės lietuvių kalbos priešdėlių ir pseudoprišdėlių automatinį nustatymą žr., pvz., Kazlauskienė, Raškinis, Vaičiūnas 2010, 13–18.

(toks prefiksų surašymas suprastinas kaip kintamųjų seka, kurioje, pvz., *a* atitinka bet kurį iš rašmenų <A, a, Ā, á, Â, â, Æ, æ> ir kt., š = <Ś, ś, S3, ł3, ł> ir kt.). Dėl minėto rašmenų daugiareikšmiškumo iškyla sunkumų su tokiomis formomis kaip *jeis* arba *ijeis* ('jais' arba 'jeis') – jų rašmenys <j> ir <ij> priskaičiuojami pozicijos #XV grafoje, nors turėtų būti ignoruojami arba <j> priskiriama antrajai pozicijai²¹.

2. Antrąją poziciją galima vadinti „/j/ tarp balsių“ ir žymėti simboliais VXX (pvz., *ėjau*).
3. Trečioji pozicija – „/pj/, /bj/“ – parodo rašmenis, vartojamus po lūpinių priebalsių /p/, /b/. Užklausoje skaičiuojamos žodžių *pjauti, spjauti, bjaurus* ir jų vedinių bei kai kurių dūrinių formos – (s+)p|b+j+au|o|u|ū. Įtraukiamos ir šaknys po minėtų prefiksų. Šią poziciją galima pažymėti simboliais $C^{pb}XV$, $PfC^{pb}XV$ – lūpinis priebalsis žymimas C^{pb} .
4. Ketvirtojoje pozicijoje skaičiuojamas diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas absoliučioje žodžio pabaigoje (pvz.: *ėjai, žemei, gražiai*). Užklausoje suformuluoti trys paieškos kintamųjų pogrupiai: #VX#, CVX#, CiVX#. Simboliu C čia žymima bet kuri priebalsė, i – bet kuris <i> tipo rašmuo, V – skirtingai nei ankstesnėse užklausoje apima ne visas, bet tik <a> ir <e> tipų balses (su diakritikais virš raidės arba be jų; nosinumą žymintys diakritikai neįtraukiami). Trūkstant formalių atrankos kriterijų, į rezultatus patenka ne tik „tikrieji“ dvibalsiai, bet ir esantys sutrumpėjusioje vietininko galūnėje (dabartinėje lietuvių kalboje jie atitinka parašymą *ėj*, pvz., *žemėj*) bei tokios formos kaip *Pirmieji* 'pirmieji' ir pan.
5. Penktoji pozicija skirta diftongų /ai/, /ei/ rašybai ne žodžio pabaigoje – #VXC, CVXC, CiVXC (pvz.: *eina, vaikas, gražiais*). Dėl jau minėtų priežasčių čia klaidingai patenka parašymai *giaradeište* 'geradėjystė', *prikalbeimas*²².

Į paiešką neįtraukta raidė <g>, kuri kai kuriuose šaltiniuose gali žymėti /j/. Iš tyrimo eliminuojama gana dažna senųjų raštų forma *ij* 'jį', kuri dažniausiai

²¹ Šių ir panašių automatinės analizės metu iškylančių problemų išsprendimas įmanomas, tačiau būtų labai daug laiko reikalaujantis darbas. Morfologinė tekstų anotacija leistų nesunkiai išspręsti šią problemą, tad belieka tikėtis, kad ateityje bus galima palyginti dabar atlikto tyrimo duomenis su tikslesniais.

²² Dažnumo santykis tarp 4 ir 5 pozicijos dabartinės lietuvių kalbos rašyboje yra maždaug 1 : 1,44 (dažnesni dvibalsiai neabsoliučioje žodžio pabaigoje, apskaičiuota pagal 1999 metų Biblijos lietuvišką vertimą B1999).

surinkta spaustuvėse naudota ligatūra, vienu spaudmeniu <ij> (tokią rašybą galėjo lemti ne autoriaus rašyba, bet spaustuvės inventorius).

Didžiosios raidės tiriant /j/ žymėjimą dažniausiai nėra reikšmingos, tyrimo rezultatams iš esmės svarbi vien mažųjų raidžių rašyba. Didžioji raidė <J> paprastai aptinkama tik antikvos šriftu išspausdintose negausiose tekstų atkarpose, kitur – pagrindiniai tiriamo laikotarpio lietuviškų knygų šriftai yra gotikinis švabachas arba fraktūra – ji savo forma nesiskiria nuo <I>²³.

3.1. Evangelikų reformatų ir antitrinitorių raštai

Pagal aprašytąsias užklaudas gautas evangelikų reformatų ir antitrinitorių raštų grafemų dažnumas pateikiamas 2 lentelėje. Skaičiai rodo, kad reformatų rašyba nuosekliai juda nuo priebalsio /j/ žymėjimo raide <i> raidės <j> link (žr. 2–7 lenteles, šiose ir tolimesnėse lentelėse paryškinti dažniausi, tai yra pagrindiniai rašybos variantai).

2 lentelė. **Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas XVI–XVII a. evangelikų reformatų darbuose**

Nr.	Pozicija	<I>, <J>	<i>	<j>	<ij>	<ÿ>	<Y>	<y>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – # XV , # PfXV	9 616	25 581	24 838	15	–	1	19	66	7 291
2.	/j/ tarp balsių – VXV	58	17 636	16 692	13	2	–	33	–	2 005
3.	/pj/, /bj/ – C^{pb}XV , PfC^{pb}XV	1	914	227	41	8	–	–	–	–
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – # VX# , C(i)VX#	–	1 302	948	33	472	7	52 136	–	–
5.	/ai/, /ei/ – # VXC , C(i)VXC	6	23 724	1 051	45	499	71	44 676	–	–

Seniausiuose raštuose XVI–XVII amžių sandūroje priebalsis /j/ žymimas daugiausia raide <i> – taip rašo Petkevičius ir vadinamosios Morkūno postilės vertėjas (žr. 3–4 lenteles). Nėra žinoma, kaip buvo rašoma pirmojoje XVII amžiaus pusėje – šio laikotarpio evangelikų reformatų lietuviškų raštų neišliko. XVII amžiaus viduryje pradėtas vartoti rašmuo <j>. *Knygos*

²³ Apie didžiųjų raidžių <I> ir <J> skyrimą XVIII–XIX amžiaus spaudiniuose žr. Subačius 2003.

nobažnystės rengėjai /j/ šaknies pradžioje žymi <i> arba <j> (pavyzdžių su viena ir kita raide šioje pozicijoje yra apylygiai), bet kitose pozicijose vis dar dominuoja <i> (apie 70 % visų parašymų, žr. 5 lentelę). Panašiu metu Chilinskio išverstoje Biblijoje jau nuspręsta atsisakyti <i> /j/ ir rašyti <j> tiek šaknies pradžioje, tiek kitose pozicijose (žr. 6 lentelę).

Šalia /j/ rašybos „modernėjimo“ išliko ir XVI amžiaus „archaizmas“: tiek KN rengėjai, tiek Chilinskis priebalsiui /j/ žymėti vis dar vartoja ir rašmenį <gh>, lyg sekdami prieš pusę amžiaus versta Morkūno postile ar Petkevičiumi, rašiusiu <g>. Dviraidžio neatsisakyta ir vėliau: jis vartojamas 1680 metais Karaliaučiuje perspausdintame reformatų katekizme ir antrajame 1684 metų KN leidime. Šio leidimo redaktoriai <i> /j/ stengėsi keisti į <j>, tačiau dirbo nenuosekliai (žr. 3.1.7.).

3.1.1. Petkevičiaus katekizmas (1598)

1598 metų Petkevičiaus katekizme /j/ žymimas raide <i> visose pozicijose, pvz.: *iam* PK 14₁₄, *daliūfi* ‘daliyasi’ 10₁₀, *krauiūofe* 14₁₈; šaknies pradžioje rašoma <I> (kitose pozicijose ši didžioji raidė nepasitaiko), pvz.: *Iauciu* ‘jaučių’ PK 9₅, *IVog* ‘jog’ 2₇, *Iog* 13₁₅. Retkarčiais /j/ žymima raide <g> – su ja rašomas įvardis *jis*, įvardžiutinės formos, priesagos *-imas* vediniai, šaknis *nauj-*, pvz.: *gie* 55₁₅, *teyfięgi* 58₁₅, *duona dangugi* 132₄, *Tewa dānguiegi* 150₂₀, *apmazgogimas* 11₁₇, *atnāugint* 145₁₈.

Diftongai /ai/, /ei/ Petkevičiaus katekizme rašomi dažniausiai su <y> antrajame dėmenyje, pvz.: *Kaypagi* 9₇, *teypág* 13₂, iness. sg. *žiámey* 9₂₂, taip pat rašomi ir kiti diftongai, pvz.: *sandaroy* 12₁₆, *Ponuy Diewuy* 9₁₅. Žodžio pabaigoje jie rašomi beveik visada su <y>. Kitose pozicijose ryški tendencija rašyti <ay>, <ey>, bet kartais parašoma ir <ai>, <ei> (bent dvigubai rečiau nei <ay>, <ey>), pvz., *bayme* PK 17₁₃ šalia *meile* 17₁₂. Iš viso rasti 3 358 diftongai /ai/, /ei/, dauguma jų išspausdinti su <y>, o apie penktadalis – su <i> (20 %, tai yra 678×). Skirtinga diftongų rašybos distribucija knygoje gana dėsninga: išsiskiria du pirmieji lankai (2–8 lapai), kuriuose labai nuosekliai rašoma vien su <i>, pvz.: *Tai* PK 2₂, *pawaiķflo* 2₁₃, *nei* 4₉, *meiles* 4₁₃ (taip pat rašomi ir diftongai /oi/, /ui/, pvz.: *trecioi* 4₁₄, *Ponui Diewui* 6₄). Nuo trečiojo spaudos lanko „C“ (9-ojo lapo) rašyba pasikeičia – pradedama rašyti su <y>. Galima spėlioti, kad pradėjęs versti knygą Petkevičius nebuvo tvirtai apsisprendęs, kaip rašytini diftongai, bet gavęs pirmuosius korektūrinius lankus tvarkė tolesnio teksto rašybą: 2–8 lapuose rašoma vien <ai>, <ei>, 9–11 lapuose pasirodo pirmieji parašymai <ay>, <ey> (pramaišiu su <ai>),

<ei>), bet visur toliau vyrauja <ay>, <ey> (su <i> dažniau nei <y> rašoma dar 148 ir 238–241 lapuose)²⁴.

3 lentelė. **Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas Petkevičiaus knygoje (1598)**

Nr.	Pozicija	<I>	<i>	<j>	<ij>	<Y>	<y>	<Gh>	<gh>	<g>
1.	/j/ šaknies pradžioje – # XV , # PfXV	153	838	–	–	–	–	–	–	
2.	/j/ tarp balsių – VXV	–	871	–	–	–	4	–	– (1)	~90
3.	/pj/, /bj/ – C^{pb}XV , PfC^{pb}XV	–	24	–	–	–	–	–	–	
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – # VX# , C(i)VX#	–	73	1	–	–	1 316	–	–	–
5.	/ai/, /ei/ – # VXC , C(i)VXC	–	605	–	–	–	1 363	–	–	–

Lenkiškame Petkevičiaus knygos tekste, kuris išspausdintas kartu su lietuviškuoju, šaknies pradžioje /j/ žymima raide <i>, pvz.: *ieft* PK 4v₄, *iego* 4v₁₉, taip pat rašoma ir tarp balsių, pvz.: *Máia* PK 11v₁₃, *twoiá* 4v₃, *twoie* 9v₅ (ir *foim* 11v₂), po /šč/ – <ij>, pvz.: *krześcijánskich* PK 11v₂₀. Po balsių vyrauja <y>, pvz.: *dobrodziejstwá* PK 37v₆, *Bożey* 9v₁₃, *Oycá* 30v₂, *twoy* 4v₃. Tai rodo, kad Petkevičiaus pasirinktas priebalsio /j/ ir diftongų rašymo būdas atitinka lenkiškąją rašybą.

3.1.2. Vadinamoji Morkūno postilė (1600)

1600-aisiais Morkūno spaustuvėje išspausdintoje postilėje priebalsio /j/ rašyba beveik nesiskiria nuo Petkevičiaus. Postilėje /j/ žymimas raidėmis <i> arba <I>, pvz.: *iau* MP I 1r₁₃, *iuofe* 1r₂₄, *Iaygu* 17v₁, *Iaunikáitis* 8v₂₂, *niegáleio* 1r₁₂, *tureio* 1r₁₃. Skirtingai nei Petkevičiaus katekizme, <g> /j/ reikšme nerašoma, bet vartojamas dviraidis rašmuo <Gh>, <gh>. Su <gh> kartais rašomas įvardis *jis*, įvardžiuotinės formos, *-imas* vediniai ir žodžių *ieškoti*, *naujas* formos, pvz.: *ghis* MP I 2v₃, *ghifay* 6v₃₀, *ghiemus* 1v₃₈, *mieliegghi* 4v₄₂, *átaghimas* 3v₂, *3Adeghimu* 1v₂₆, *ghieβka* ‘ieško’ 3r₄₂, *ghieβkodamas* 5r₁₅, *iβghieβkoio* 8v₃₀, *naughiems* 19r₁₄.

²⁴ Žinių apie Petkevičiaus knygos kalbos redaktorius nėra. „Iš tyrinėjimų matyti, kad ji gana vieninga. Visą tekstą turėjo galutinai peržiūrėti, sutvarkyti ir kalbą suvienodinti pats Petkevičius“ (Zinkevičius 1988, 197).

Vadinamojoje Morkūno postilėje diftongų rašyba įvairuoja (panašiai kaip ir Petkevičiaus katekizme) – abiejose knygoose vyrauja parašymai su <y>, tačiau MP jie sudaro ne tokią gausią dalį kaip PK (MP – apie 65 %, PK – apie 80 %). Visoje postilėje <ay>, <ey> rašoma pramaišiu su <ai>, <ei>, pvz.: *cionay* 1r₄₀ šalia *Czionai* 1r_{margin.}, *káyp* 2r₉ šalia *Káip* 2r₁₄; *reibkiá* 2r₂₂ šalia *ifireykßt* 2r₂₃ (nevienodai rašoma ir /ui/ ar /uj/, pvz., *páfkuy* MP I 1v₂₂ šalia *funui* 1v₂₃ ir pan.).

4 lentelė. **Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas vad. Morkūno postilėje (1600)**

Nr.	Pozicija	<I>	<i>	<j>	<ij>	<Y>	<y>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – # XV , # <i>PfXV</i>	2 320	21 868	4	–	–	4	34	4 599
2.	/j/ tarp balsių – VXV	7	12 829	7	–	–	10	–	1 303
3.	/pj/, /bj/ – <i>C^{pb}XV</i> , <i>PfC^{pb}XV</i>	1	623	–	–	–	–	–	–
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – # VX# , <i>C(i)VX#</i>	–	627	126	1	–	28 394	–	–
5.	/ai/, /ei/ – # VXC , <i>C(i)VXC</i>	1	21 038	68	1	–	12 199	–	–

Nevienodumų yra mažiau žodžio pabaigos diftonguose (taip pat kaip ir Petkevičiaus), juose su retokomis išimtimis rašoma <y>. Tačiau negalūninėje pozicijoje vyrauja priešingos tendencijos: Petkevičius joje dažniau pasirinko rašybą <ay>, <ey>, bet postilės vertėjas – <ai>, <ei>. Šioje pozicijoje <ai>, <ei> MP yra beveik du kartus dažnesni nei <ay>, <ey>.

Postilės vertimo šaltinis yra lenkiška Mikolajaus Rėjaus postilė, toje pačioje Morkūno spaustuvėje Vilniuje išspausdinta 1594 metais. Joje lenkų kalbos /j/ rašoma <i>, pvz.: *cžekáia* RjP I 3₃₀, *ieft* 1₈ arba hiatas nežymimas, pvz., *fwoim* RjP I 1₃, o rašant /j/ junginiuose su balsiu dominuoja <y>, pvz.: *džišieyβey* RjP I 1₉, *twoy* 2₁₉, *przez Moyžebà* 6₄₂. Taip pat rašoma Morkūno parašytoje trumpoje lenkiškoje prakalboje, išspausdintoje 1605 metais Pawło Gilowskio katekizme, pvz.: *iáko* GK1605₄, *fwoiey wlafney*₄, *naydžieβ*₁₆. Tokia rašyba buvo sekama ir rašant lietuviškai.

Rašybos įvairovė vad. Morkūno postilėje rodo, kad vertėją veikė dvi rašybos tradicijos: „senoji“, reprezentuojama, pavyzdžiui, Daukšos, kur buvo įprasta

/j/ žymėti ir diftonguose rašyti <i>, ir „naujoji“, veikiama lenkų rašybos, kurioje /j/ prieš ir tarp balsių žymėta raide <i>, bet po balsių rašyta <y>.

3.1.3. Antitrinitorių (arijonų) rankraštiniai įrašai (1617–1619)

Yra išlikę keletas trumpų rankraštinių lietuviškų tekstų, paliktų radikaliosios reformatų krypties atstovų. Nuo reformatų apie 1563 metus atsiskyrę antitrinitoriai, unitoriai arba arijonai save vadino Lietuvos broliais arba Mažąja reformatų bažnyčia (Lenkijoje veikė socinitai arba Lenkijos brolija)²⁵. Žinomi vos keli jų lietuviški įrašai, visi jie surasti Andrejaus Liubeneckio albume *Liber amicorum*, kurį sudaro apie 200 įrašų įvairiomis kalbomis.

Kėdainių miestietis Stanislovas Burnevičius 1618 metų gegužės 27 dieną albume įrašė eilutes iš Evangelijos pagal Joną (Jn 6,40). Kokiu Naujojo Testamento vertimu į lietuvių kalbą antitrinitoriai galėjo naudotis, nėra aišku. Cituojamų eilučių tikslių atitikmenų XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose nepavyko aptikti. BNT ir ChNT (Jn 6,39) vertimai gerokai skiriasi. Burnevičiaus cituojamas lietuviškas vertimas yra gana artimas Lietuvos Brastoje 1563 metais išspausdintai vadinamajai Radvilų Biblijai bei antitrinitoriaus Marcino Czechowico 1577 metais išspausdintam Naujojo Testamento vertimui, kiek daugiau skiriasi antitrinitoriaus Szymono Budno 1570 metų vertimas vadinamojoje Nesvyžiaus Biblijoje (1572), plg.:

BjL1618 ²⁶ –	Toi ira walia tewo ano kursaij mane pafiunte, idant kiek wienas kursaij regi suną Ir tiki inghi tureta žiwata amžina, o ałghi prabudifiu paskutinioj dienoj
B1563 NT 54 _{r31-35} –	A ták ietći thá wola onego ktery mię pošłał / iżby káždy kthory widži Syná á wierzy weń / miał żywot wieczny / á ia go wżbudże w on oštátni dzień.
NT1577 –	A táć iest / wola onego ktery mię pošłał / iżby káždy ktery widzi fyná á wierzy weń / miał żywot wieczny: á ia go wżbudże w oštátni dzień.
B1572 = NT1570 56 _{r7-11} –	Tá bo ieft wola (tego) ktery mię pošłał / żeby wšelki kto widzi fyná / y wierzy weń/ miał żywot wieczny / Y wżbudże go ia oštáthniego dniá.

²⁵ Lukšaitė 1980, 23.

²⁶ Šis ir kiti lietuviški įrašai cituojami iš albumo nuotraukų, originalas saugomas Kunigaikščių Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje, sign.: Rkp 1403 (rankraštis dėl prastos buklės skaitytojams neprieinamas). Plg. Christiano Stango paskelbtą perrašą (Stang 1935, 45).

Apie Burnevičiaus gyvenimą ir veiklą beveik nieko nežinoma, vien iš šio įrašo atsiradimo aplinkybių spėjama, kad jis buvęs antitrinitorius²⁷. Tas pats pasakytina ir apie šiame albume įrašus palikusius Eliją Gintautą ir Andrių Rakišką²⁸. Apie kitus du – Okelevičių ir Kmitą – žinoma šiek tiek daugiau²⁹.

Trumpoje citatoje iš Naujojo Testamento Burnevičius laikosi reformatų raštuose vyraujančių ortografijos normų: įvardį *jis* rašo su <gh> (2×), bet diftongus /ai/, /oi/ – su <ij> ar <ÿ> (*kursaij* 2×, *paskutinioij dienoij*), balsių sandūroje hiatas nepažymėtas (*Toi* ‘toji’).

Kitų lietuvių, palikusių įrašus tame pačiame albume, rašyba nesiskiria: diftonguose rašoma <y>, o priebalsis /j/ žodžio pradžioje žymimas <i> arba <j>, tarp balsių – <i>; dviraidžio <gh> jų tekstuose nepasitaikė.

Andriaus Rakiškos (Rokiškietis) 1617 metų įrašė su eilute iš 1Jn 3,23 rašoma *pirmoia gromatoia, jò jezusa, Tataj, Jo milistaj ponv Andr3[e]iv* RįL1617.

Kėdainių antitrinitorių pamokslininkas, vėliau tapęs Vilniaus ir Liubčės spaustuviniu, Petras Blastus Kmita 1618 metais rašo *baymes Diowo pilnamuy Jo Milistay Ponu Andreiu, didziey maylingamuy* KįL1618.

Antitrinitorių „ministras Žemaitijoje“ Jonas Okelevičius citatoje iš Apr 3,21 rašo *io, iamuy, piargaleiau, Kursay, kayp* OįL1618.

Elijas Gintautas 1619 metais – *io* ‘jo’, *Jam, Blagaslownia, cionay kolaj, laykui* GįL1619. Kaip jau minėta, šiame įrašė yra rytų aukštaičių tarmės formų.

3.1.4. *Knyga nobažnystės (1653)*

Morkūnui išspausdinus postilę evangelikų reformatų leidyba sustojo, kita lietuviška knyga pasirodė tik praėjus daugiau nei 50 metų. Tai kolektyvinis kelių vertėjų darbas, bendru pavadinimu *Knyga nobažnystės* išspausdintas 1653 metais Kėdainiuose.

Beždros /j/ žymėjimo *Knygoje nobažnystės* tendencijos matyti iš 5 lentelėje pateikiamų duomenų: priebalsis /j/ dažniausia žymėtas <i> (apie 5 215×), rečiau – <j> (apie 3 283×), dviraidis rašmuo <gh> ganėtinai retas (apie 421×). Žodžio pradžioje arba šaknyse po priešdėlių <i> arba <j> rašoma apylygiai dažnai (apie 47 % ir 53 %), bet tarp balsių vyrauja <i> (apie 73 %),

²⁷ Žr. Biržiška 1960, 231.

²⁸ Žr. Biržiška 1960, 230, 232.

²⁹ Žr. Biržiška 1960, 217–219, 233; Lukšaitė 1970, 24; Lukšaitė 1980, 88; Radvilos laiškas apie Okelevičių paskelbtas: Lukšaitė 1970, 67.

o <j> šioje pozicijoje parašoma daug rečiau (apie 27 %). Toliau pateikiama /j/ ir /ai/, /ei/ rašybos pavyzdžių iš atskirų KN¹ dalių.

5 lentelė. **Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas Knygoje nobažnystės (1653)**

Nr.	Pozicija	<I>	<J>	<i>	<j>	<ij>	<Y>	<y>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – # XV , # PfXV	1 320	7	1 915	2 015	15	–	1	25	247
2.	/j/ tarp balsių – VXV	18	–	3 437	1 268	12	–	4	–	149
3.	/pj/, /bj/ – C^{pb}XV , PfC^{pb}XV	–	–	61	1	40	–	–	–	–
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – # VX# , C(i)VX#	–	–	212	180	30	4	5 195	–	–
5.	/ai/, /ei/ – # VXC , C(i)VXC	2	–	493	213	44	50	6 901	–	–

Žodžio arba šaknies pradžioje rašoma tiek <i>, tiek <j>, pvz.: gen. **io** KNG¹ 2₄, **apiuokieiays** KNG¹ 1₇, **Iuog** KNSE¹ 2₂₄, **iuog** KNM¹ 1₆, KNM(K)¹ 73₃₇; **jemus** ‘jiems’ KNG¹ 11₂₂, **jau** KNSE¹ 2₈, **jos** ‘juos’ KNM¹ 2₅, **jo** KNM(K)¹ 73₁₇.

Tarp balsių rašoma tiek <i>, tiek <j>, pvz.: **ne stoweio rodoy piktuiu** KNG¹ 1₅, **nešioiančius** KNSE¹ 4₉, **Ižgánitoiau** KNM¹ 1₆, praet. 3 **átšjįšjeia** KNM(K)¹ 76₇; **fu nodiejá** KNG¹ 2₃, **práfideja** KNSE¹ 2₁₁, **pákajuy** KNM¹ 8₈, gen. sg. **giwojá** KNM(K)¹ 74₂₇.

Po lūpinių priebalsių rašoma <i>, rečiau <ij> (maldyne dažnai), tik vieną kartą parašyta <j> (part. praet. pass. nom. sg. **papjautá** KNG¹ 77₁₈), pvz.: **biauriuu** KNG¹ 2₂₆, **nefibiauretumei** KNSE¹ 7₂₆, gen. sg. **biauribes** KNM¹ 1₁₁; **ánt Pijowimá** KNSE¹ 104₁₇, adv. **bijauriey** KNM¹ 5₁. Nėra abejonės, kad XVI–XVII amžiuje čia turėjo būti tariama /pj/, /bj/, o ne minkštieji priebalsiai /p’/, /b’/.

Diftongų antrasis komponentas, kaip jau minėta, visose KN¹ dalyse rašomas dažniausia su <y>, pvz.: **PSOLMAY** KNG¹ 1₁, **Teyp** KNG¹ 1₁₅, **nobažnay** KNSE¹ 2₂, **áteyt** ‘ateina’ KNSE¹ 2₆, **Tewayniftey taway** KNM¹ 2₄, **del waykialu** KNM(K)¹ 73₄, iness. sg. **meyley** KNM(K)¹ 73₂₄, tačiau pasitaiko ir parašymų su <i>, <j> ar <ij>, pvz.: **škraidánčius** KNG¹ 9₂₉, gen. sg. **meilingiáfnes** KNG¹ 13₁₈, **priepuolajs pikájajs** KNG¹ 47₈, praet. 2 sg. **paminej** KNG¹ 31₃₅, **tays cziefajis** KNSE¹ 3₁₈, instr. sg. **peijlu** KNSE¹ 221₂₆.

Ši reformatų knyga išsiskiria iš kitų netolygiu /j/ žymėjimu. PK, MP, ChNT ir ChST skirtingi /j/ žymėjimo būdai po puslapius išsibarstę ganėtinai tolygiai, bet atskirose *Knygos nobažnystės* dalyse /j/ žymėjimas rodo skirtingus vertėjų ar rengėjų rašybos įpročius: rašant diftongus visose KN¹ dalyse vyrauja <y>, bet /j/ žymėjimas skiriasi: 1) giesmyne visose pozicijose vyrauja <i>, o po lūpinių priebalsių nei <j>, nei <ij> nerašoma; 2) evangelijose ir pamoksluose žodžio ar šaknies pradžioje dažniau rašoma <j>, bet tarp balsių kiek dažnesnė <i>, po lūpinių priebalsių kiek dažnesnė <i> nei <ij>; 3) maldyne visur vyrauja <j>, o po lūpinių priebalsių – <ij> (tokia rašyba dar ryškesnė prie maldyno pridėtame katekizme)³⁰.

Rašmens <j> pasirinkimą galėjo lemti ne tik vertėjų įpročiai, bet ir KN lenkiški šaltiniai. Pavyzdžiui, 1641 ir 1646 metais Gdanske išspausdintuose lenkiškuose evangelikų reformatų giesmynuose rašoma *jáko* KGd1641 A1r₁₉, KGd1646 3₂₁, *jego* KGd1641 A1v₉, KGd1646 3₂₁, *fwojego* KGd1641 A1r₁₃, KGd1646 3₁₄, *opátruje* KGd1641 A1v₄₋₅, KGd1646 3₁₇. Junginiai su balsiais spausdinami su <y>, pvz.: *Božey* KGd1641 A2r₉, KGd1646 4₁₅, *tákiey* KGd1641 A1v₂₂, KGd1646 4₅. Tokia /j/ rašyba lenkų raštijoje yra išimtis iš dar XVI amžiaus pradžioje nusistovėjusių /j/ rašybos taisyklių: daugumoje XVI amžiaus spaudinių po balsių prieš priebalsį rašoma <y>, o kitose pozicijose priebalsis /j/ žymimas raide <i>³¹. Vilniuje XVII amžiuje spausdintose knygoje <j> pasirodo retai, tačiau dažniau nei kitur išleistuose leidiniuose³². Krokuvos spaudiniuose taip pat dažniausiai rašoma <i> /j/ ne tik XVI–XVII, bet dar ir XVIII amžiuje.

Pasižvalgius po kitus XVI–XVII amžiaus lenkų raštus atrodytų, kad išsiskiria ir daugiau reformatų spaudinių, pavyzdžiui, 1606 ir 1633 metais Gdanske išspausdinti Naujojo Testamento vertimai (pvz.: *jey* 47₁₆; *odpowiádájqc* 45₁₉)³³,

³⁰ Atskirų KN knygų rašybos distribucijos duomenis ir tyrimo rezultatus ketinama paskelbti atskiru straipsniu.

³¹ Kamińska 1953, 13. Pavyzdžiui, 1549 metais Krokovoje Floriano Unglerio našlės spaustuvėje išleistoje knygoje pozicijose #jV ir VjV rašoma <i> 99–100 % atvejų, pozicijoje VjC – parašymai su <y> atskirose knygos dalyse svyruoja tarp 62–92 %, o žodžio pabaigos pozicijoje Vj# – <y> dažnumas sudaro 84–96 % visų parašymų (Osiewicz 2013, 163, 169).

³² Bajerowa, Wieczorkowa 1989, 14; Pihan-Kijasowa 1999, 44.

³³ Čia ir toliau lenkiški pavyzdžiai cituojami iš Witoldo Taszyckio parengtos chrestomatijos nurodant jos puslapį ir eilutę (Taszycki 1955).

taip pat 1642 ir 1650 metų įrašai iš „Akta Rzeczypospolitej Babińskiej“ (*jeziorach* 131₂₇, *jako im zagraię* 132₃, *piję* 132₁₆), 1680 metų Bžege išspausdinta knyga (*już* 197₂, *Kwestyję czytając* 197₁₇). Kitų tyrėjų pastebėta, kad <j> vyrauja 11 šaltinių iš Pomeranijos, Didžiosios Lenkijos ir Silezijos (Šlionsko) regionų (spausdintų Karaliaučiaus, Lešno, Gdansko, Elbingo, Olešnicos, Bžeago spaustuose)³⁴.

/j/ po balsio rašyba išsiskiria Karaliaučiuje 1551 metais spausdintas Stanislovo Murzynowskio Naujojo Testamento vertimas (pvz.: *ieí* 46₁₆, *oica* 48₃, *póidziefz* 46₃₃), 1603 metų laiškas (pvz., Anna Wazówna adresą užrašė *Wielmoznei Paniei Zophiei z Mielca Chodkiewiczoweí, Staroscinei Zmuckieí, vprzeimie nam milei* 125₂₃₋₂₄), minėtųjų „Akta...“ 1605 metų įrašas (*sθει* 130₁₀, *poimalj* 130₁₁), taip pat Jano Seklucjano 1545 metų katekizmas (*oicze, dostoinie*)³⁵, daugumos kitų tekstų junginiai su balsiais rašomi su <y>. Vilniaus XVII amžiaus spaudiniuose <i> šiuose junginiuose pasitaiko, tačiau žymiai rečiau nei su <y>³⁶. Gdansko Biblijoje (1633) juose rašoma <y>, tačiau pasitaiko ir parašymų su <j>, pvz.: *fwoj, miejfcach*³⁷.

Rašmuis <j> žodžio pradžioje ir tarp balsių pasirodo 1703 ir vėlesnių metų rankraštinėse Torunės „gazetose“, senesnėse rašoma <i>, po balsių visose rašoma <y>³⁸. Pateiktieji pavyzdžiai leidžia manyti, kad rašybos savitumų būta lenkų spaudiniuose, rengtuose būtent evangelikų (tačiau platesnių tyrimų šia tema nėra). Daugumoje lenkiškų knygų dar ir XVIII amžiuje /j/ prieš ir tarp balsių buvo žymima <i>, o po balsių rašyta <y>. Tokia rašyba buvo pakeista Varšuvos mokslų draugijos 1830 metų nutarimais³⁹.

Knygą nobažnystės kartu su Kleino gramatika (1653) galima laikyti pirmaisiais lietuviškais spaudiniais, kuriuose pradedama nuosekliau vartoti raidę <j>, tokios rašybos nusprendė laikytis ir panašiu metu lietuviškai rašęs Chilinskis.

3.1.5. Chilinskio Biblija (apie 1660)

Chilinskis Naująjį Testamentą pradėjo versti 1657 metų spalio 22 dieną (ši data yra įrašyta ChNT 2v), o 1659 metais išspausdintoje ataskaitoje Chilinskis

³⁴ Burzywoda 2002, 31, 10 išn.

³⁵ Žr. Kamińska 1953, 11.

³⁶ Pihan-Kijasowa 1999, 45.

³⁷ Burzywoda 2002, 30.

³⁸ Zawilska 2007, 23–24.

³⁹ Jodłowski 1979, 45.

rašo, kad jau yra išvertęs visą Šventąjį Raštą. Chilinskio rankraštyje ir išlikusiose Londone spausdintose Senojo Testamento dalyse vyrauja <j>, <J> /j/. Raidė rašoma žodžio pradžios ir vidurio pozicijose, pvz.: *jog* ChST Pr 1,4, *krutejo* ChST Pr 1,2, *atajo Jeruzaleń* ChNT Mt 2,1. Su <i> parašoma ganėtinai retai. Tokią rašybos raidą turėjo skatinti ir ortografijos pokyčiai lotynų raštijoje, pvz., Chilinskio lotyniškoje brošiūroje rašoma *adjumentum* ChR 3,4, *Judicio* 1₁₃, *cujus* 4₇, *AUDZIEJEWICZ* 2₂₈, *Cajodunenfibus* 'Kėdainiečiams' 2₃₃. Mažoji raidė <j> skiriama ir Chilinskio vertimo šaltinyje, gotikiniu šriftu spausdintoje olandiškoje Biblijoje, pvz., *jaren* StB Pr 1,14⁴⁰.

Visiškai suvienodinti /j/ rašybos Chilinskiui nepavyko, tačiau pastangų būta. Daugiau abejonių dėl priebalsio rašybos matyti išlikusiame rankraštyje negu išspausdintoje Šventojo Rašto dalyje. Šie rašybos skirtumai gali būti nesunkiai paaiškinti, jei pavyktų įrodyti, jog Senojo Testamento ir Naujojo Testamento rankraščių rašyba per daug nesiskyrė, tačiau Chilinskis skaitė ir taisė spausdinamos dalies korektūrą.

Chilinskis, manytina, pakeitė nuomonę dėl /j/ rašybos po lūpinių priebalsių: Naujojo Testamento rankraštyje dominuoja <pi>, <bi> (apie 90 %), bet spausdintame Senajame Testamente vyrauja formos su <pj>, <bj> (apie 80 %), pvz.: *apipjauštymo* ChST 1₃₃, *Pjutis* ChNT Mt 9,37; *biaurybemis* ChST 1₂₀, *piauja* ChNT Mt 6,26. Londone spausdinto Senojo Testamento rinkėjas, nemokėdamas kalbos, negalėjo iš rankraščio atskirti, kur po priebalsio spausdintina <i>, o kur <j>, jam turėjo talkinti pats vertėjas ar koks kitas lietuviškai mokantis korektorius. Tas pats pasakytina dėl antikvos šrifto <I> /i/ ir <J> /j/. Antikvos šrifto raidžių forma skiriasi, tačiau išlikusiame Naujojo Testamento perrašo rengėjai Chilinskio autografe skirtumų neįžvelgė (visur transliteruota kaip <J>)⁴¹. Spaustuviėje negalėjo iš rankraščio matyti, kur spausdintina <J>, o kur <I>.

Rašydamas diftongus Chilinskis laikėsi tuo metu įprastos Lietuvos evangelikams reformatams (ir katalikams) rašybos, perimtos iš lenkų. Tiek rankraštinėse, tiek spausdintose Biblijos dalyse diftonguose dominuoja <y>, pvz.: *kaypo tey* ChST 1₃₇, *dayktus labey szwiefey* 1₄₂, *teypo kaypo* ChNT Mt 1,24, iness. sg. *laywey* Mt 4,21. Tokios rašybos pagrįstumu abejoti Chilinskiui

⁴⁰ Nėra tiksliai nustatyta, kuriuo Biblijos leidimu vertėjas naudojos, artimiausiu laikomas 1639 metų leidimas (Kavaliūnaitė 2008, lix).

⁴¹ Kudzinowski, Otrębski 1958.

preteksto nedavė ir pagrindinis vertimo šaltinis olandiškoji *Statenbijbel*, kur rašoma, pvz., *ſcheydinge* StB Pr 1,4.

6 lentelė. **Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas Chilinskio Biblijoje (apie 1660), viršutinis skaičius laukelyje rodo dažnį ChST, apatinis – ChNT**

Nr.	Pozicija	<I>	<J>	<i>	<j>	<ij>	<ÿ>	<Y>	<y>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – # XV , # PfXV	29 1	3 649 1 893	269 461	15 000 7 568	– –	– –	– –	1 9	1 4	1 360 1 043
2.	/j/ tarp balsių – VXV	21 2	3 –	59 158	9 462 5 708	– 1	– 2	– –	9 2	– –	383 156
3.	/pj/, /bj/ – C^{pb}XV , PfC^{pb}XV	– –	– –	45 151	222 4	– –	– 8	– –	– –	– –	– –
4.	/ai/, /ei/ pabai- goje – # VX# , C(i)VX#	– –	– –	378 9	3 599	– –	– 469	– –	11 696 4 851	– –	– –
5.	/ai/, /ei/ – # VXC , C(i)VXC	– –	– –	1 100 428	6 755	– –	– 499	12 1	16 519 6 893	– –	– –

Diftongų rašybos įvairovė spausdintuose lankuose yra mažesnė nei rankraštyje. Tai patvirtintų prielaidą, jog vertėjas skaitė korektūras. Iš ryškesnių rankraščio ir spausdinio skirtumų minėtinas diftongų rašymas su grafema <ÿ>⁴² ir <aj>, <ej>. Rankraštyje kartais parašoma, pvz.: */kajto* ChNT Apr 1,3, *aplajfta* Mt 5,32, *kurfaj* Mt 13,19, *tejpgag butumbite kaliniejs* Hbr 13,3, tačiau spausdintoje dalyje tokios diftongų rašybos atsisakyta.

3.1.6. Pradžia pamokslo (1680)

1680 metais Karaliaučiuje Reusnerių spaustuvėje išspausdintas katekizmas PP yra antrasis KNM(K)¹ leidimas. Tiriant rašybos raidą svarbu atskirti perspausdinamą tekstą (jis redaguotas nedaug) nuo pirmą kartą spausdinamo. Katekizmas papildytas antraštiniu puslapiu, abėcėle su elementoriumi, šimtu sentencijų iš Šventojo Rašto ir puslapiu su romėniškais bei arabiškais

⁴² Tai tėra grafikos skirtumas, spausdinant, reikia manyti, raidė buvo keičiama į <y>. Chilinskio Naujojo Testamento rankraštyje nėra lengva atskirti <ÿ> nuo <ij> (Kudzinowski, Otrębski 1958, LXXVII), skaičiuojant jų pavartojimo atvejus remiamasi perrašo rengėjų interpretacija. Tiriama galutinė Chilinskio teksto redakcija, tai yra pirminiame variante buvusios, tačiau ištaisytos raidės į tyrimą netraukiamos.

skaitmenimis. Katekizmas dar papildytas intarpu apie Eucharistijos naudą (PP 16₁₈–19₃). Pabaigoje pridėtos septynios giesmės, visos paimtos iš KNG¹, bei septynios maldos, iš kurių penkios buvo perspausdintos iš KNM¹.

Pirmą kartą spausdintuose tekstuose (PP 16₁₈–19₃, 22–31, 38–39) dažniausiai rašoma <j> (šaknies pradžioje – 34×, tarp balsių – 35×), ir daug rečiau <i> (atitinkamai – 7× ir 13×), diftongai /ai/, /ei/ rašomi su <y> (176×, <Y> 1×), labai retai – <i> (10×, <I> 1×). Tai rodo, kad naujųjų tekstų rengėjas ar rengėjai stengėsi vartoti „naująją“ <j>, bet nekeitė įprastos diftongų rašybos su <y>, porą kartų parašė net „tradicinę“ <gh> (pavyzdžius žr. toliau).

3.1.7. *Knygos nobažnystės antrasis leidimas (1684)*

Knyga nobažnystės buvo perspausdinta Karaliaučiuje Reusnerių spaustuvėje antraštiniuose lapuose klaidingai pakartojant pirmojo leidimo duomenis (metus, miestą ir spaustuvę). Juozas Tumelis pagal surastus archyvinis duomenis mano, kad 1684 metais Svėdasų klebono pristatytas Vilniaus kapitulai evangelikų reformatų „lietuviškas kancionalas“ galėtų būti KNG², todėl šią kontrafakciją datuoja 1684 metais⁴³. Antanas Jakulis, ištyręs PP ir KNM², KNG² santykį, neabejoja, kad KN² turėjo būti išspausdinta tarp 1680 ir 1684 metų⁴⁴.

Karaliaučiaus leidimas buvo šiek tiek redaguotas bei papildytas naujais tekstais. Giesmyno pabaigoje skyriuje apie mirtį pridėtos dvi naujos iš lenkų kalbos verstos giesmės: „TAwo aß o Pone“ KNG² 271–272 ir „AWinel Diewo Ießau mans“ KNG² 272. Evangelijų ir pamokslų knyga papildyta perikopėmis be pamokslų (dalis jų yra verstos iš pirmojo leidimo šaltinio – Gžegožo Žarnowiečio postilės): Mt 17,1–9 (KNSE² 56–57), Mt 28,18–20 (KNSE² 134), Hbr 13,7 (KNSE² 265), Mt 4,18–22 (KNSE² 265–266), Jn 20,24–29 (KNSE² 266–267), Mt 23,34–39 (KNSE² 267–268), Jn 21,15–24 (KNSE² 268–269), Mt 2,13–18 (KNSE² 269–270), Lk 2,22–32 (KNSE² 270–271), Mt 11,25–30 (KNSE² 272), Lk 1,26–38 (KNSE² 273–274), Jn 14,1–14 (KNSE² 274–275), Lk 1,57–79 (KNSE² 276–278), Mt 16,13–19 (KNSE² 278–279), Lk 1,39–56 (KNSE² 279–280), Lk 7,36–50 (KNSE² 280–282), Mt 20,20–23 (KNSE² 282–283), Jn 12,24–26 (KNSE² 283), Lk 22,24–30 (KNSE² 283–284), Mt 1,1–17 (KNSE² 284–286), Mt 9,9–13 (KNSE² 286), Apr 12,7–12 (KNSE² 286–287), Jn 15,17–21 (KNSE² 287), Mt 5,1–12

⁴³ Tumelis 1968a; 1968b.

⁴⁴ Jakulis 1971, 97.

(KNSE² 287–288), Lk 12,35–40 (KNSE² 288). Maldyne įdėtos 6 naujos maldos: Nr. „XVIII“ (KNM² 20), „XX“ (KNM² 21–22), „XLIII“ (KNM² 50–51), „XLVII“ (KNM² 54–55), „LV“ (KNM² 67–69) ir „MALDA PIRMA PRADEIMA DARBA KOKIA“ (KNM² 75)⁴⁵. Duomenys apie priebalsio /j/ ir diftongų rašybą šiuose tekstuose pateikiami 7 lentelėje.

7 lentelė. **Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas *Knygos nobažnystės antrajame leidime (1684) pirmą kartą spausdinamuose tekstuose***

Nr.	Pozicija	<I>	<J>	<i>	<j>	<ij>	<Y>	<y>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – # XV , # PfXV	94	9	180	70	–	–	–	1	24
2.	/j/ tarp balsių – VXV	2	4	151	53	–	–	–	–	–
3.	/pj/, /bj/ – C^{pb}XV , PfC^{pb}XV	–	–	1	–	–	–	–	–	–
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – # VX# , C(i)VX#	–	–	–	–	–	–	250	–	–
5.	/ai/, /ei/ – # VXC , C(i)VXC	1	–	9	–	–	3	286	–	–

Peržiūrėjus /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ rašybą pirmą kartą KN² spausdinamuose tekstuose matyti, kad rašybos tendencijos yra nepakitusios, panašios į buvusias 1653 metų leidime: priebalsis /j/ dažniau rašomas raide <i>, o diftongai dažniausiai rašomi su <y> (plg. 5 ir 7 lenteles)⁴⁶. Tai, kad priebalsio /j/ rašyba antrajame leidime nekito pagal bendras reformatų knygose matomas raidos tendencijas (nuo <i> link <j>), aiškintina aplaidžiu redaktorių darbu.

⁴⁵ KN¹, KN² ir PP santykiai nustatyti pagal Jakulis 1971, 88–89; Jakulis 1974, 20 ir Macelytė 2004, 1 priedas.

⁴⁶ Remiantis rašyba, galima spėti, kad dalis šių pirmą kartą spausdinamų intarpų spaudai buvo parengti gerokai anksčiau, gal net kartu su 1653 metais išspausdintomis perikopėmis ir maldomis, tačiau dėl mums nežinomų priežasčių anuomet neišspausdinti. Taip leidžia manyti būdingos rašybos ypatybės, kurios sutampa su perspausdinamų iš KN¹ dalių rašyba, pvz., naujose maldose KNM² raidė <j> vartojama dažniau nei <i> /j/, o tokia pati tendencija matyti ir pirmajame maldų leidime KNM¹; tai, kad perikopių priedas antrajame leidime KNSE² galėtų būti parengtas dar pirmajam leidimui ir išspausdintas neredaguotas, netiesiogiai liudija rašyba <ea> /e/ ar <ea, ea>, vartojama forma *teyp* (antrajame leidime stengtasi taisyti į *tayp*).

Atidžiau patyrinėjus KN² redagavimą, reikia pripažinti, kad pastangų keisti rašybą vis dėlto būta: knygos pradžioje gana nuosekliai naikinta <i> /j/, siekta pakeisti ją raide <j>, tačiau redaktorius intensyviau taisyti <i> į <j> nustojo jau maždaug 55–65 puslapyje, o nuo maždaug 100-ojo puslapio šių ir kitų rašybos taisymp apskritai gerokai sumažėja.

Knygos pradžioje⁴⁷ spausdinamose giesmėse, sukurtose pagal Dovydo psalmes, stengtasi pataisyti <i> į <j>, pvz.: *ne iaučiu* KNG¹ 13₄ → *ne jaučiu* KNG² 13₄, *iu, io* KNG¹ 13_{14, 16} → *ju, jo* KNG² 13_{14, 16}, *nodieia* KNG¹ 11₂ → *nodieja* KNG² 11₂, *nezbāznuiu* KNG¹ 11₃ → *nezbāznuju* KNG² 11₃. Vietomis redaktorius <i> ištaisė ir lenkiškuose žodžiuose, pvz.: *ieft* KNG¹ 4₂ → *jeft* KNG² 4₂, *iák* KNG¹ 11₆ → *ják* KNG² 11₆. Mėginta eliminuoti diftongo rašymą <aj> – taisyta į <ay>, pvz.: *βwentajfeyš* KNG¹ 78₃₅ → *βwentayfeyš* KNG² 78₃₅, *Kajp* KNG¹ 79₁₅ → *Kayp* KNG² 79₁₅.

Nepaisant rašybos patobulinimų antrajame KN leidime vartojama ir „archajiškoji“ <gh>. Reformatai šia rašybos ypatybe gerokai išsiskiria iš visų kitų konfesijų raštų. Vidurinio rašomosios kalbos varianto katalikų tekstams <gh> visai nebūdinga. Toks rašmuo nevartojamas pačiuose seniausiuose žinomuose rankraštiniuose įrašuose – nei XVI amžiaus pradžios vadinamuose „dzūkiškuose“ poteriuose, įrašytuose 1503 metų knygoje, nei marginalijose, apie 1520–1530 metus įrašytose knygoje *Liber Discipuli de Eruditione Christifidelium*, nei vėlesnėse XVI amžiaus glosese 1501 metų knygoje. Jo nerasime ir spausdintose katalikų knygoje, kurias parengė Daukša (1595, 1599), Slavočinskis (1646) ir Kasakauskis (1681?). Šio rašmens nėra ir rytinio raštų kalbos varianto katalikų tekstuose: <gh> nerašė 1589 metų hegzometro kūrėjas, Ledesmos katekizmo (1605), *Agendos parvos* (1616) ir *Rituale sacramentorum* vertėjai ar redaktoriai (1633, 1641, 1656, 1679, 1691), Konstantinas Sirvydas (1629, 1644, 1677), Jonas Jaknavičius (1647, 1674, 1690), „Ver Lukiskanum“ eiliuotojas (1648) ir Roberto Belarmino katekizmo vertėjas (1677). <g> ar <gh> /j/ nebūdinga ir lenkų spaudinių rašybai.

⁴⁷ Iš knygos pradžioje esančių dažnesnių redakcinių taisymp minėtini dar, pvz.: *teyp(o)* → *tayp(o)*, *terpu* → *tarpu*; nekirčiuoto skiemens <i> → <y>; priešdėlis *Iβ-* → *Iž-*; virš <z> uždedamas diakritikas – minkštoji priebalsė žymima <ž>, kietoji – <z>; aiškiau skiriama <ś> nuo <β> ir <ł> – *laupfinsiu* → *laupfinsiu*, *Duβioy* → *Dužioy*; vengiama priebalsių geminatų – *Wisfi* → *Wify*; žodžio pradžios *v-* keičiama į *u-* ir kt. Likusioje knygos dalyje svarbių redakcinių pakeitimų yra, tačiau rašyba perspausdinant beveik nebekeičiama.

Priebalsį /j/ dviraidžiu <gh> seniau žymėjo vien Mažosios Lietuvos evangelikai liuteronai, bet iki XVII amžiaus vidurio palaipsniui jo atsisakė. Rašmenį <gh> vartojo Martynas Mažvydas (1547, 1549, 1559, 1566, 1570), Wolfenbüttelio postilės (1573) ir 1578 metų įsakų rašytojai, Baltramiejus Vilen-
tas (1579), Jonas Bretkūnas (1580–1591), Simonas Vaišnoras (1600), Lozorius Zengštokas (1612), Jonas Rėza (1625), 1639 metų įsako vertėjas. Vėliausias evangelikų liuteronų tekstas, kuriame dar rašoma <gh> (pramaišiu su <j>), atrodo, yra 1641 m. įsakas, Kleino gramatikose <gh> jau nebevertojama.

LDK reformatai šį rašybos „archaizmą“ išlaikė kiek ilgiau nei Mažosios Lietuvos liuteronai. Kaip jau minėta, Petkevičiaus knygoje (1598) rašmuo <gh> nevertojamas, bet vietoje jo rašoma <g> /j/. Dviraidžiu <gh> priebalsis /j/ žymimas visuose žinomuose reformatų XVII amžiaus tekstuose: vad. Morkūno postilėje (1600), *Knygoje nobažnystės* (1653, 1684; taip pat 1680 metų katekizme) ir Chilinskio Biblijoje (apie 1660). Pabrėžtina, kad 1680 metų katekizme <gh> pasirodo ne tik perspausdintuose tekstuose⁴⁸, bet ir tuose, kurių nebuvo 1653 metų leidime, pavyzdžiui, šimte posakių iš Šventojo Rašto: *Neátimik nuog Weykiala korones: jeygu ghi pakorofi rikfcia ne mirs: plakik tu ghi rikfcia odufia jo iβtraukfi iβ Peaklos* PP 29₃₀–30₁ (Pat 23,13–14). Šių intarpų vertėjas ir šaltinis nėra nustatytas. 1680 metais katekizme išspausdinta pataisyta frazė *ing Chriftufa ifkialti / ir perghi wel atgimditi budami* PP 16₉ – prielinksnine konstrukcija *per ji* pakeista ankstesniame leidinyje buvusi adesyvo forma *jamp* (← *ing Chriftufa ifkialti / ir jāp' wel atgimditi budami* KNM(K)¹ 81₈₋₉).

3.2. Katalikų raštai

XVI–XVII amžiaus vidurinio rašomosios kalbos varianto katalikų darbuose /j/ rašybos raida skiriasi nuo reformatų. Reformatai stengėsi vartoti raidę <j>, bet katalikai visą XVII amžių rašė <i>. Vakarų aukštaičių tarpe katalikai išspausdino vos keturias knygas ir jų pasirodymą skiria gana ilgi laikotarpiai, bet /j/ žymėjimas jose nesiskiria – visose pozicijose nuosekliai rašoma <i>. 8 lentelėje pateikiami apytiksliai duomenys iš Daukšos 1595 ir 1599 metų raštų (DK, DP), Tarvainio eilėraščio (T1634), Slavočinskio 1646 metų giesmyno (SG), 1681? metų Kasakauskio *Rožančiaus* (KR) ir rankraštinės giesmės, rašytos XVII amžiaus antroje pusėje (ne anksčiau nei 1658 metais, DI1658). Kadangi apimtimi visas knygas kartu sudėjus gerokai lenkia DP, lentelėje pateikti kiekybiniai duomenys diftongų žymėjimo tendencijų neatspindi (žr. toliau).

⁴⁸ Pvz., *patieβitoiau mufu wienatighis* PP 37₃₀ – be pakeitimų perspausdinta iš KNM¹ 75₄₋₅.

8 lentelė. **Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas XVI–XVII a. vidurinio rašomosios kalbos varianto katalikų raštuose**

Nr.	Pozicija	<I>	<i>	<j>	<ij>	<ÿ>	<Y>	<y>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – # XV , # <i>PfXV</i>	3 276	16 040	2	–	–	–	1	–	–
2.	/j/ tarp balsių – VXV	7	20 300	2	–	–	–	18	–	– (1)
3.	/pj/, /bj/ – <i>C^{pb}XV</i> , <i>PfC^{pb}XV</i>	–	233	–	–	–	–	–	–	–
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – # VX# , <i>C(i)VX#</i>	–	15 294	–	11	–	3	2 097	–	–
5.	/ai/, /ei/ – # VXC , <i>C(i)VXC</i>	6	20 679	–	2	–	5	3 185	–	–

Tuos pačius duomenis sudėliojus chronologiškai (žr. 9–10 lenteles) matyti, kad vidurinio rašomosios kalbos varianto katalikų raštuose diftongų rašyba pasikeitė XVII amžiaus pradžioje. Diftongus su <i> (<ăi>, <ěi>) rašo vien tik Daukša (1595, 1599), vėlesni katalikai jau dažniau rašo naujuosius junginius <ay>, <ey> (žr. 10 lentelę).

9 lentelė. **Priebalsio /j/ žymėjimas XVI–XVII a. vidurinio rašomosios kalbos varianto katalikų raštuose**

/j/	<I>	<i>	<j>	<y>
DK (1595)	99	978	1	–
DP (1599)	2 318	33 493	1	19
T1634	–	1	–	–
SG (1646)	580	1 639	2	–
KR (1681?)	286	462	–	–
DI1658	3	12	2	–

10 lentelė. **Diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas XVI–XVII a. vidurinio rašomosios kalbos varianto katalikų raštuose**

/ai/, /ei/	<I>	<i>	<j>	<ij>	<Y>	<y>
DK (1595)	–	1 489	–	–	–	3
DP (1599)	4	34 296	–	18	–	1 086
T1634	–	2	–	–	–	10
SG (1646)	2	125	–	2	7	3 221
KR (1681?)	–	60?	–	–	1	961
DI1658	–	–	–	–	–	26

XVI a. pabaigos katalikų (DK, DP) ir reformatų raštai (PK, MP) skiriasi diftongų rašyba: Daukša rašo <ai>, <ei>, reformatai – dažniau <ay>, <ey>. Problemiška nustatyti, ar rašyba <ai>, <ei> gali būti siejama su katalikais, kadangi apie tokią rašybą tegalima spręsti vien iš Daukšos knygų lyginant jas su vėliau spausdintomis.

Negausūs XVI amžiaus rankraščiai rodo rašybos įvairavimą: poteriuose, įrašytuose 1503 metų knygoje pirmajame XVI amžiaus ketvirtyje⁴⁹, rašoma <ay>, <ey>, pvz.: *athaỹki* TM1503₂, *athaỹf*₁₉, *kaÿp*_{2, 5}, *athlaỹfki*₄, *atlyaỹdzame*₅; acc. sg. *athleÿdzÿmv*₂₂, *Swÿeÿka*₈, *theỹp*₃ (seniausių rankraščių klasifikacija į variantus nėra galima, poterių kalba artimiausia rytiniam rašomosios kalbos variantui). Taip pat rašoma 1520–1530 metų⁵⁰ glose inkunabule *Liber discipuli*, pvz.: *paÿka||uÿmaf* G1485 ‘dissolutio’, *abÿÿueÿ||fdeÿmaf* ‘providentia’. Vėlesnėse⁵¹ glose 1501 metų mišiole rašoma kitaip – <ai>, <ei> yra dažnesni nei <ay>, <ey>, pvz.: *køkaleÿ* G1501 Nr. 7 ir *izbaido* 25, *ifsbaido* 48, *baigtomiau* 32, gen. pl. *daikto* 66, *Kaip waikvi* 70, *solaizdamao* 84, *nopofnai* 15, *taipagi* 76, *tafai* 31; *praboveleÿ* 46 ir *[per]eit* 76, *galileiškomp* 71, *meile* 76, *nieigi* 77, *teip* 61, gen. sg. *teifÿbeo* 11. XVI amžiaus rankraščių išlikę visai nedaug, jų datavimas netikslus, visa tai trukdo tiksliau nustatyti, kaip kito diftongų rašyba iki Daukšos.

Chronologiškai artimiausias Daukšai vidurinio rašomosios kalbos varianto tekstas yra 1634 metų Tarvainio eilėraštis (T1634). Jame diftongai rašyti <ay>, <ey>, kitaip nei Daukšos. Pirmoji knygelė rytų aukštaičių tarpe yra Ledesmos katekizmas, išspausdintas 1605 metais, joje diftongai taip pat dažniausiai rašomi su <y>, nors 1616 metų rytiečių agendoje (AP1616) vėl yra dažnesni su <i> (žr. toliau). XVII amžiaus pirmosios pusės rankraščiai rodo rašybos įvairovę: 1624 metų Upytės žemės teismo priesaikoje diftonguose rašoma <i> arba <y>, pvz.: *Ponui Diewuy Wisagalinciamui*, *Traicey Swiętai wienamui*⁵² P1624, o dešimtmečiu vėlesnėje priesaikoje iš Ukmergės pilies teismo knygų ir kitoje, datuojamoje maždaug 1633–1641 metais, jau dažnesnė yra

⁴⁹ Lebedys, Palionis 1963, 118, 119, 120, 125, 127, 132.

⁵⁰ Subačius, Leńszuk, Wydra 2010, 65.

⁵¹ Glosos datuojamos 1501–1578 metais (Narbutas, Zinkevičius 1989, 330), XVI amžiaus pabaiga ar vėliau, knygoje rastas įrašas iš 1627 metų (Gudmantas 2006, 371). Chronologiškai šios glosos yra vėlesnės nei TM1503 ir G1485, turi ortografijos ypatybių, būdingų XVII a. vidurio tekstams (Subačius, Leńczuk, Wydra 2010, 38, 57).

⁵² Cituojama iš Jablonskis 1937, 146.

<y>, pvz.: *Ponuy Dieuuy Traycey Swientey wienamu*⁵³ P1634, *Ponuy Dewuy Traycey Szwentay wenatiiam*⁵⁴ P1633–1641.

Apibendrinant galima teigti, kad laikotarpis, kuriuo keitėsi diftongų rašyba – vietoje <ai>, <ei> imta rašyti <ay>, <ey> – buvo XVII amžiaus pirmoji pusė.

3.2.1. Daukšos katekizmas ir postilė (1595, 1599)

Priebalsis /j/ Daukšos raštuose nuosekliai žymėtas raide <i> (žr. 9 lentelę), pvz.: *ie* 'jie' DP 2₆, *ape ataiima* [...] ir *yioiima* 1₃, iness. sg. *priegłapstii* 271₄₃; kartais hiatas nežymėtas, pvz.: *míéloi* 'mieloji' DP 1₂₆, *ceremoníomis* 1₂₉. Kitos priebalsį /j/ žyminčios raidės ypač retos, atsitiktinės, pvz.: <j> (1×!) – acc. sg. *jaunagrieβnika* DP 205₈, <y> (19×) – *yo* 'jo' DP 271₄₃, *fawoię ípatineyę* 19₆, *po taię kondieya* (corr. kondicya?) 11₃₆, *Esfayas* 14₃₂.

Kaip jau minėta, diftongus Daukša nuosekliai rašė su <i> (DP rasta 34 094×, DK – 1 489×; žr. 10 lentelę), o parašymai su <ay>, <ey> keliasdešimt kartų retesni (DP – 1 069×, DK – tik 3×)⁵⁵. Lenkų kalbos rašyba vertėjui įtakos beveik nedarė. Tai matyti palyginus lietuvišką postilę su Daukšos rašyta lenkiška pratarme ir vertimo šaltiniu: lenkiškoje Vujeko postilėje po balsio rašoma <y>, pvz.: *ku gorze Oliwney* WjP1582 1₈, *do gory Oliwney* WjP1590 1₈, *do gory oliwney* WjP1596 1₈, *co zá dobrodźieystwá* WjP1582 2₁₆, WjP1590 2₁₄, WjP1596 2₁₇; Daukša postilės pratarinėje taip pat rašė <y>, pvz.: *Bože day* DP VIII₁₂, *oyczyfey* DP VI₃.

3.2.2. Tarvainio eilėraštis (1634)

Šiaulių klebono Petro Tarvainio trumpame lietuviškame eilėraštyje, išspausdintame 1634 metais, priebalsis /j/ žymėtas raide <i>, apie tai tegalima spręsti iš vienintelio tekste pasitaikiusio žodžio su /j/ – *io* 'jo' T1634 C4v₁₃.

Diftongai eilėraštyje rašomi kitaip nei Daukšos, lenkų rašybos pavyzdžiu dažniausiai rašyta <ay>, <ey> (10×), retai – <ai> (1×) arba <ei> (1×), pvz.: adv. *Swiefey*, *linxmay* T1634 C4v₁₀, gen. pl. *Žiemayčiu* C4v₁₅; instr. pl. *Sparnais* C4v₂₂, gen. sg. *meailes* C4v₁₈ (žr. 10 lentelę).

3.2.3. Slavočinskio giesmynas (1646)

Įprastōs katalikams /j/ rašybos laikėsi ir Slavočinskis 1646 metais išspausdintame giesmyne (žr. 9 lentelę), pvz.: *rafoia* SG I 2₄, *APE ATEIIMA*

⁵³ Cituojama iš Jablonskis 1937, 146.

⁵⁴ Cituojama iš Jablonskis 1973, 301–302.

⁵⁵ Gausiau <āy>, <ēy> (1 069×) rašyta Daukšos postilės 15–18, 41–69, ypač gausiai 57–65 puslapiuose (tiek perikopėse, tiek pamoksluose, tiek marginalijose).

1₃, acc. sg. *biauribe* 1₁₄, *fpiaudami* 76₁₆. Priebalsis žymėtas nuosekliai: iš viso rasti 1639 parašymai su <i> ir vos pora su <j> (jie atsirado dėl spaustuvaininko surinktos ligatūros <ij>: *bijantiemus* SG II 73₁₀, *Igijay* SG II 79₂₆).

Diftonguose giesmynė rašyta <y>, pvz.: *Nuosirdziey* SG I 1₉, *Te gayfin* 1₁₄, iš viso rasti 3 221 tokie parašymai. Raidė <i> rašyta daug rečiau, pvz.: *Kaifošiaus* SG I 76₉, *Leiskies* SG I 2₃. Žodžio gale jos vengta, rasti 125 pavyzdžiai su <ai>, <ei>, iš jų 113× ne žodžio gale.

3.2.4. Kasakauskio *Rožančius* (1681?) ir DI1658

Jurgio Kasakauskio *Rožančiuje* rašyta vien <i> /j/ (rasta 462×), diftonguose vyrauja <ay>, <áy>, <ey> (961×), gerokai retesni yra <ai>, <ei> (apie 60×). Pvz.: *perfergieimas* KR 3₁; *Gárbie buk Dieuwuy Tewuy / Sunuy / ir Dwáfey fwentay* 9₁₋₂; *Kaip* 49₁₂, *Reikia* 50₁₆.

Rankraštinės giesmės DI1658, rašytos ne anksčiau kaip 1658 metais, rašyba nesiskiria, pvz.: *Maieftote* 2₄, *Jaw* 2₂₂, *Kokasay tada strokas Vzeyes* 1₄ (žr. 9–10 lenteles).

4. Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimo tendencijos kitų rašomosios kalbos variantų raštuose

4.1. Rytinis rašomosios kalbos variantas

Rytinio rašomosios kalbos varianto katalikų raštų žinoma daug daugiau nei viduriniojo, tačiau apimtimi jie neprilygsta pastarajam. 11–13 lentelėse pateikti apytiksliai duomenys, surinkti iš šių šaltinių: rankraštinių XVI amžiaus pradžios poterių (TM1503), 1589 metais išspausdinto hegzometro (H1589), 1605 metų Ledezmos katekizmo (AK), maldos „Tėve mūsų“ Aleksandro Gvaninio kronikos 1611 metų leidime (TM1611), lietuviškų frazių, išspausdintų apeigynuose (AP1616, RS1633, RS1641 fragmentų, RS1656, RS1666, RS1679, RS1691K, RS1691Tb, RS1700), Konstantino Sirvydo postilės ir žodynų (SD¹, PS I–II, SD⁴), Benedikto Petravičiaus sukurtos spausdintos epitafijos (PP1638), Jono Jaknavičiaus evangelijų (JE1647, JE1674, JE1679, JE1690), lietuviškų eilučių leidinyje „Ver Lukiskanum“ (VL1648), keleto žodžių, išspausdintų 1660 metų veikale (F1660), 1662 metų rankraščio su tikėjimo išpažinimu ir giesme (B1662), 1677 metų Belarmino katekizmo (BK), 1675 metų Ukmergės teismo knygų (P1675b), 1692 metų Molėtų apylinkių (P1692) ir 1699 metų priesaikos iš Biržų dvaro teismo knygos (P1699).

Visuose rytinio rašomosios kalbos varianto raštuose /j/ žymima taip kaip ir viduriniojo katalikų – raide <i> (žr. 12 lentelę). Diftongų rašyba taip pat skiriasi nedaug: rytiniame variante beveik nėra raštų, kuriuose vyrantų <ai>, <ei>, dažniausiai rašoma <ay>, <ey> (žr. 13 lentelę).

11 lentelė. Priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas XVI–XVII a. rytinio rašomosios kalbos varianto katalikų raštuose

Nr.	Pozicija	<I>	<J>	<i>	<j>	<ij>	<ÿ>	<Y>	<y>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – # XV , # PfXV	2 337	14	8 102	23	1	3	–	3	–	–
2.	/j/ tarp balsių – VXV	7	3	7 276	38	6	4	–	14	–	–
3.	/pj/, /bj/ – C^{pb}XV , PfC^{pb}XV	–	–	247	3	3	–	–	–	–	–
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – # VX# , C(i)VX#	1	–	457	2	5	1	9	7 731	–	–
5.	/ai/, /ei/ – # VXC , C(i)VXC	7	–	2 650	2	2	12	1	9 850	–	–

Sirvydo postilės lenkiškosios dalies /j/ rašyba nesiskiria nuo lietuviškosios: prieš balsius ir tarp balsių <j> labai reta, vyrauja <i>, pvz.: *potrzebuie* 5₁₂, *appelacia* 11₁; o po balsių rašoma <y>, pvz.: *prziydzie* PS I 4₁, *mieyſce* 4₆, *wielkiey* 5₃, *Poyda* 7₁₄. Anuo metu Vilniuje spausdintuose Sirvydo lenkiškuose tekstuose /j/ buvo žymima taip pat kaip ir Daukšos naudotuose Krokuvos spaudiniuose.

12 lentelė. Priebalsio /j/ žymėjimas XVI–XVII a. rytinio rašomosios kalbos varianto katalikų raštuose

/j/	<I>	<i>	<j>	<ij>	<y>
H1589	6	1	–	–	–
AK (1605)	66	272	–	–	1
SD ¹	–	1 078	–	–	1
PS I (1629)	291	2 653	–	–	2
PS II (1644)	225	2 211	7	–	2
JE1647	374	1 898	–	–	–
JE1674	373	1 873	–	–	4
BK (1677)	109	327	–	–	–
SD ⁴ (1677)	122	1 434	28	10	4
JE1679	373	1 859	–	–	2
JE1690	379	1 850	–	–	–

13 lentelė. Diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas XVI–XVII a. rytinio rašomosios kalbos varianto katalikų raštuose

/ai/, /ei/	<I>	<i>	<j>	<ij>	<Y>	<y>
H1589	–	–	–	–	–	9
AK (1605)	–	108	3	–	1	747
SD ¹	–	399	–	–	–	937
PS I (1629)	–	419	–	–	9	4 436
PS II (1644)	1	323	–	–	–	3 293
JE1647	–	347	–	–	–	1 073
JE1674	–	250	–	–	–	1 150
BK (1677)	1	171	–	–	–	560
SD ⁴ (1677)	–	372	–	7	–	2 852
JE1679	–	260	–	–	–	1 142
JE1690	–	281	–	–	–	1 148

Išimčių, prieštaraujančių bendroms rašybos tendencijoms, yra nedaug. Diftongų rašyba išsiskiria lietuviškos frazės ritualinių formulių knygoje AP1616: jose dažnesni diftongai su <i> (41×) nei su <y> (11×), pvz.: acc. sg. *wáiku* AP1616 22₃, *Teipag* 34₂₅. Bet vėlesniuose leidimuose jau vyrauja diftongai su <y> (RS1633 – <y> 15×, <i> 7×, RS1656 – <y> 18×, <i> 6×).

Jaknavičiaus *Evangelijose* (1647) diftongai /ai/, /ei/, /ui/ rašomi su <y> šešis kartus dažniau nei su <i>⁵⁶. Tačiau paskutiniųjų 7 perikopių (JE1647 201–211), kurias, manoma, vertęs ne Jaknavičius⁵⁷, rašyboje dominuoja <ai>, <ei> (45×), o ne <ay>, <ey> (24×). Šis anonimo vertėjo rašybos skirtumas tyrėjų iki šiol nebuvo pastebėtas. Visuose kituose tirtuose rytinio rašomosios kalbos varianto tekstuose dominuoja rašyba <ây>, <ey>.

4.2. Vakarinis rašomosios kalbos variantas

Apimtimi visus rašomosios kalbos variantus lenkia liuteronų lietuviškoji raštija, sukurta daugiausia Mažojoje Lietuvoje. Šio vakarinio rašomosios kalbos varianto /j/ rašybos tendencijos matyti iš 14–16 lentelėse pateiktų skaičių. Jose surinkti duomenys iš šių šaltinių: Mažvydo raštų (MžK, MžGA, MžF, MžG I–II), 1572 metų priesaikos (P1572), rankraštinės 1573 metų postilės (WP), rankraštinė ir spausdintų 1578 metų įsakų (I1578A, I1578B, I1578s),

⁵⁶ Lučinskienė 2005, 31.

⁵⁷ Zinkevičius 1971, 154; Lučinskienė 2001; 2005, 33–34.

Vilento raštų (VE, VEE), 1584 metų priesaikos (P1584), Bretkūno 1589 metais išleisto giesmyno (BG), 1589 metų įsako (I1589), rankraštinų giesmių, įrašytų Uppsalos BG egzemplioriuje (UG), Bretkūno postilės (BP I–II) ir 1599 metų įrašo (BjM1599), Vaišnoro 1600 metų *Žemčiūgos teologiškos* (MT, MTP), Zengštoko parengtų 1612 metų knygų (ZE, ZEE, ZG), Jono Rėzos 1625 metų *Psaltero Dovydo* (RPs), 1634 metų Gedkanto įrašo (GjO1634), lietuviškų eilučių šriftų kataloge (Z1639), 1639 metais išspausdinto įsako (I1639), 1640 metų lietuviškų nuotrupų vokiškame eilėraštyje (HF1640), 1641 metais išspausdinto įsako (I1641), Lėmano vestuvinio sveikinimo Martiniui (LsM1643), Klaipėdos bažnyčios vyresniojo priesaikos (P1644K) ir gintaro rinkėjų priesaikų (P1644I, P1644II), Fridrichui Liobeliiui priskiriamo eilėraščio (FL1647), XVII amžiaus vidurio rankraštinio vokiečių-lietuvių kalbų žodyno (Lex), 1653 ir 1654 metų Kleino gramatikų (KlGr, KlC), 1666 metų Kleino parengto giesmyno ir maldyno (KlNG, KlM), keturkalbio Liuterio mažojo katekizmo (K1670 fragmentų), 1673 metų Sapūno–Šulco gramatikos (SSGr), lietuviškų maldų Nettelhorsto (N1674) ir kelių frazių Wernerio darbuose (W1675) bei Hartknocho veikale (H1684), 1685 metų antrojo Kleino giesmyno ir maldyno leidimo (RG, RM), Šulco išversto 1694 metų katekizmo (ŠKS) ir priesaikų, išspausdintų Grubės teisiniame veikale (GT1699).

Mažosios Lietuvos ortografijos raidą galima skirstyti į du svarbiausius etapus: „senoji“ rašyba vartota iki maždaug 1640 metų, vėliau ją pakeitė „naujoji“ ortografija, kurią 1653–1654 metų gramatikose ir religiniuose leidiniuose įtvirtino Danielius Kleinas⁵⁸.

Pirmuoju laikotarpiu dažniausiai rašoma <i> /j/, taip pat vartojama <gh>. Priebalsį /j/ raide <j> dažniau nei <i> pirmasis pradėjo žymėti Jonas Rėza (RPs), <gh> buvo vartojama iki Kleino gramatikų (Lex ji neberašoma). Antruoju laikotarpiu jau rašoma <j> /j/. Diftongai daugumoje raštų buvo rašomi su <i> – lenkiškoji rašyba Rytų Prūsijos lietuvių nepaveikė. Po ortografijos reformos imta rašyti ir <ay>, <ey>, bet tik prieveiksmių galūnėse pagal Kleino gramatikose suformuluotą dehomografijos principą (prieveiksmių galūnėje rašytina <y>, kad skirtųsi nuo būdvardžių mot. g. naudininko su <ai>, KlGr 9) – seniausias šaltinis, kuriame taip rašomi prieveiksmai, yra 1641 metų įsakas (I1641).

⁵⁸ Plačiau žr. Šinkūnas 2014.

14 lentelė. Prie balsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas XVI–XVII amžiaus vakarinio rašomosios kalbos varianto raštuose

Nr.	Padėtis	<l>	<j>	<i>	<j>	<i>	<j>	<ij>	<ÿ>	<Y>	<y>	<GH>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – #XV, #PfXV	8 627	2 299	13 051	6 617	200	16	43	1 741	4	632	5 277		
2.	/j/ tarp balsių – VXV	164	6	16 642	11 023	1 737	40	–	565	8	1	4 779		
3.	/pj/, /bj/ – C ^{pb} XV, PfC ^{pb} XV	2	–	546	52	8	–	–	6	–	–	–		
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – #VX#, C(i)VX#	25	–	36 988	327	83	24	3	4 877	–	–	–		
5.	/ai/, /ei/ – #VXC, C(i)VXC	56	1	45 812	303	378	4	–	384	–	–	3		

15 lentelė. Prie balsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas vakarinio rašomosios kalbos varianto 1547–1639 metų raštuose

Nr.	Padėtis	<l>	<j>	<i>	<j>	<i>	<j>	<ij>	<ÿ>	<Y>	<y>	<GH>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – #XV, #PfXV	5 314	2 270	12 699	1 758	196	16	42	1 730	4	632	5 274		
2.	/j/ tarp balsių – VXV	149	–	16 464	2 469	1 717	40	–	560	8	1	4 771		
3.	/pj/, /bj/ – C ^{pb} XV, PfC ^{pb} XV	–	–	443	1	7	–	–	5	–	–	–		
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – #VX#, C(i)VX#	19	–	31 161	131	74	8	–	698	–	–	–		
5.	/ai/, /ei/ – #VXC, C(i)VXC	43	1	34 815	295	370	–	–	201	–	–	3		

16 lentelė. Prie balsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ žymėjimas vakarinio rašomosios kalbos varianto 1641–1699 metų raštuose

Nr.	Padėtis	<l>	<j>	<i>	<j>	<i>	<j>	<ij>	<ÿ>	<Y>	<y>	<GH>	<Gh>	<gh>
1.	/j/ šaknies pradžioje – #XV, #PfXV	3 313	29	352	4 859	4	–	1	11	–	–	–	3	
2.	/j/ tarp balsių – VXV	15	6	178	8 554	20	–	–	5	–	–	–	8	
3.	/pj/, /bj/ – C ^{pb} XV, PfC ^{pb} XV	2	–	103	51	1	–	–	1	–	–	–	–	
4.	/ai/, /ei/ pabaigoje – #VX#, C(i)VX#	6	–	5 827	196	9	16	3	4 179	–	–	–	–	
5.	/ai/, /ei/ – #VXC, C(i)VXC	13	–	10 997	8	8	4	–	183	–	–	–	–	

5. Išvados

- 1) Klasifikuojant LDK raštus pagal konfesijas mėginta surasti ortografijos skirtumų katalikų ir evangelikų liuteronų raštuose, tačiau, peržiūrėjus žodžio kirčio ir plačiojo /e/ žymėjimą, dvibalsio /uo/ rašybą ir aukštesnio pakilimo nosinių balsių /i/, /ų/ žymėjimą, aiškių dėsningumų aptikti nepavyko. Ryškesni pastebėti skirtumai yra rašmens <ś> reikšmės raida ir priebalsio /j/ bei diftongų /ai/, /ei/ rašyba.
- 2) Skiriamuoju evangelikų reformatų ir katalikų raštų bruožu galima laikyti nevienodą rašmens <ś> reikšmės raidą. Evangelikai reformatai XVI–XVII amžiuje <ś> vartojo vien /s'/ reikšme (PK, MP, KN¹, PP, KN², išskyrus Chilinskį), katalikai XVI amžiaus pabaigoje ir XVII amžiaus pradžioje juo taip pat žymėjo minkštąjį priebalsį /s'/ (DK, DP, AP1616), bet vėliau šiuo rašmeniu pradėjo žymėti /š'/ (Sirvydo ir vėlesni raštai).
- 3) Priebalsis /j/ reformatų ir katalikų raštuose žymimas skirtingai. Reformatų rašyba evoliucionuoja nuo <i> (PK, MP) link <j> (KN¹, ChNT, ChST). Katalikų /j/ rašyba nekinta nei viduriniame, nei rytiniame rašomosios kalbos variante – per visą XVI–XVII amžių rašoma <i>.
- 4) Evangelikai reformatai šalia „modernaus“ rašymo <j> ilgiausiai iš visų išlaikė „archajiškąjį“ rašmenį <gh> /j/ (taip rašo ir Chilinskis, ir *Knygos nobažnystės* 1684 m. leidimo papildymų rengėjai). Katalikų raštų, kuriuose jis vartojamas, nėra žinoma, o vakarinio rašomosios kalbos varianto liuteronai rašmens <gh> atsisakė apie 1641–1653 metus.
- 5) Evangelikai reformatai ir rytinio rašomosios kalbos varianto katalikai diftongus dažniausiai žymėjo <ay>, <ey>. Tokia rašyba, nusižiūrėta nuo lenkų, buvo svetima viduriniu rašomosios kalbos variantu rašiusiam Daukšai (1595, 1599), bet pirmojoje XVII a. pusėje LDK raštuose palapsniui pereita prie rašybos <ay>, <ey> (1605 m. katekizmas, Sirvydas 1629, 1634 m. priesaika, Tarvainis 1634 ir kt.).
- 6) Daugumoje knygų priebalsio /j/ ir diftongų žymėjimas yra tolygus (skirtingi rašybos būdai išsibarstę po puslapius chaotiškai, nekoncentruotai). Išsiskiria 1653 metų reformatų *Knyga nobažnystės* ir 1647 metų katalikų išspausdintų evangelijų pabaiga, versta ne Jaknavičiaus. Rašmenų distribucija šiuose tekstuose atspindi atskirų vertėjų ar redaktorių indėlį.

DIFFERENCES IN LITHUANIAN ORTHOGRAPHY IN CATHOLICS' AND REFORMERS' WORKS (16th–17th CENTURY): THE SPELLING OF THE CONSONANT /j/ AND THE DIPHTHONGS /ai/ AND /ei/

Summary

Lithuanian works of the sixteenth and seventeenth centuries are divided into three standard language varieties. The eastern standard was mostly created by Catholics, the western by Lutherans, and the central by Catholics and Reformers. The aim of this article is to examine texts of the central standard language for significant orthographic differences between Catholics and Reformers. Using electronic transcriptions of historic writings prepared by the Lithuanian Language Institute (www.lki.lt/seniejirastai) and the author's program utilizing methods of analysis, the spelling particulars of a large corpus (140 sources, about 2.4 million Lithuanian words) were examined.

The examination of the word stress, the marking of the open /æ:/, the spelling of the diphthong /uo/, and the nasal vowels /ĩ:/ and /ũ:/ did not reveal a clear pattern. Specific differences were revealed in the development of the meaning of the glyph <ś> as well as the spelling of the consonant /j/ and the diphthongs /ai/ and /ei/.

The development of the meaning of the glyph <ś> can be considered a distinguishing characteristic between Reformer and Catholic works. In the sixteenth to seventeenth centuries the Reformers used it only with the meaning /s^j/ (PK, MP, KN¹, PP, KN², except Chilinskis); at the end of the sixteenth century and beginning of the seventeenth, the Catholics also used it to mean /s^j/, but later they began to use this glyph to indicate /j/ (Sirvydas's and later works).

Evangelical Reformers, alongside the “modern” glyph <j>, held on to the “archaic” <gh> /j/ longer than anyone else (Chilinskis wrote this way, as well as the editors of the revised 1684 edition of *Knyga nobažnystės*). There is no known Catholic work where it is used, while the western written language standard of the Lutherans rejected <gh> around 1641 to 1653.

Evangelical Reformers and the Catholics using the eastern written language standard most often indicated the diphthongs <ay> and <ey>. This orthography, copied from Polish, was foreign to Daukša (1595, 1599), who wrote in the central written language variety, but by the first half of the seventeenth century works in the Grand Duchy of Lithuania gradually came to use the spelling <ay> and <ey>.

In the majority of books, the indication of consonant /j/ and of diphthongs is consistent (different spellings are chaotically scattered throughout the pages). The Reformers' book *Knyga nobažnystės*, published in 1653, and the conclusion of the Gospel printed by the Catholics in 1647 are exceptions. The distribution of glyphs in these texts reflects differing contributions by translators or editors.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

AK – Jokūbas Ledesma, *Katekizmas*, 1605, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Juozas Karaciejus, Ričardas Petkevičius, 2001–2002, Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2008 (www.lki.lt/seniejirastai/).

AP1616 – AGENDA PARVA. In commodiorem vfum Sacerdotum Prouinciaē Poloniae confcripta. VILNÆ, Cum permiffu Superiorum Anno 1616.

Augstkalns Alvilis 1933, Jauns vecleišu teksts, *Archivum Philologicum* 4, 108–122.

Augstkalns Alvilis 1935, 1. Senų lietuviškų raštų dalykai, *Archivum Philologicum* 5, 149–156.

B1563 – Biblia fwięta / Tho ieft / Kłięgi Stárego y Nowego Żakonu / włafnie z Żydowskiego / Greckiego / y Lácińskiego / nowo ná Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone. [Brześć Litewski, 1563.]

B1572 – Biblia. To ieft / kłięgi ftárego y nowego przymierza / z nowu z ięzyka Ebreyfkiego / Greckiego y Lácińskiego / ná Polfki przełożone. [kolofone:] Drukowano wdrukárni [...] Maćieia Kawiecżyńfkiego Starofty Nieświfkiego [...] przez Daniela drukárzá z Leczyce [...] 1572.

B1662 – tikėjimo išpažinimas ir giesmės „Tantum ergo sacramentum“ vertimas, rašyti 1662 metais. Perrašas: Jablonskis 1958, 556–557.

B1999 – *Biblija arba Šventasis Raštas*, ekumeninis leidimas. ST iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė Antanas Rubšys, NT iš graikų kalbos vertė Česlovas Kavaliauskas. Internetinis leidimas, Lietuvos Biblijos draugija (www.biblija.lt).

Bajerowa Irena, Anna Wiczorkowa 1989, Uwagi o pisowni polskich druków XVII-wiecznych, *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Prace Językoznauczne* 17 (1061), Katowice, 9–21.

BG – Jonas Bretkūnas, *Giesmės duchaunos*, 1589, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Ineta Krampaitė, Vytautas Zinkevičius, 2002 (www.lki.lt/seniejirastai/).

BjL1618 – Stanislovo Burnevičiaus 1618-05-27 įrašas Andrejaus Liubeneckio albume (177 p.). Perrašas: Stang 1932, 45.

BjM1599 – Jono Bretkūno 1599 metų dedikacija Joakimui Miorlinui. Perrašas ir nuotrauka: Falkenhahn 1941, 124 p. ir 9 nuotrauka VII įklijoje prieš 129 p.

Biržiška Vaclovas 1960, *Aleksandrynas 1, XVI–XVII amžiai*, Čikaga: JAV LB Kultūros fondas.

BK – *Roberto Bellarmino katekizmas*, 1677, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Inga Pilipaitė, Vytautas Zinkevičius, 2000–2001 (www.lki.lt/seniejirastai/).

BP I–II – Jonas Bretkūnas, *Postilė*, 1591, skaitmeninis tekstas, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Ričardas Petkevičius, Vytautas Zinkevičius, 1996–1998; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

Burba Domininkas 2004, Penkios neskelbtos XVII–XVIII amžiaus lietuviškos LDK priesaikos, *Archivum Lithuanicum* 6, 289–298.

Burzywoda Urszula 2002, Grafia i ortografia, in Danuta Ostaszewska (red.), *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, Katowice: Śląsk, 27–40.

ChNT – Samuelis Boguslavas Chilinskis, *Naujasis Testamentas*. Perrašas: Kudzinowski, Otrębski 1958.

ChR – [S. Boguslaus Chylinski,] RATIO Inftitutæ Tranflationis BIBLIORUM IN LINGUAM LITHVANICAM [...]

ChST – Samuelis Boguslavas Chilinskis, *Senasis Testamentas*, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Gina Kavaliūnaitė-Holvoet, 2005–2009; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

DI1658 – „Ateys Ļabay rusti diena“, sekvencijos „Dies irae“ vertimas, XVII amžiaus antrojoje pusėje įrašytas 1588 metais išleistoje knygoje. Perrašai: Rankelienė, Saudargienė 2014, Zinkevičius 1989b.

DK – Mikalojus Daukša, *Katekizmas*, 1595, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2006 (www.lki.lt/seniejirastai/).

DP – Mikalojus Daukša, *Postilė*, 1599, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Veronika Adamonytė, Ona Aleknavičienė, Milda Lučinskienė, Jūratė Pajėdienė, Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, Eglė Žilinskaitė, 2006 (www.lki.lt/seniejirastai/).

Falkenhahn Viktor 1941, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte Altpreußens*, Königsberg und Berlin: Ost-Europa-Verlag.

FL1647 – Etlicher der hoch-löblichen Deutch-gefinneten Genoffenschaft Mitglieder / Wie auch anderer hoch-gelehrten Männer Sende-schreiben Ehrfter teil [...] durch Iohan Bellinen der freien Künfte Meiftern / und der höchst-löbl. Deutch-gefinneten Genoffenschaft Mitglied. Hamburg Bei Heinrich Wårnern / 1647. (Frydrichui Liobeliui priskiriamas eilėraštis – A5r).

G1485 – apie 1520–1530 metus datuojamos glosos inkunabule Joannes Herolt, *Liber Discipuli de Eruditione Christifidelium*, Bazelis, non ante 1485. Perrašas ir nuotraukos: Subačius, Leńczuk, Wydra 2010.

G1501 – XVI amžiaus glosos, įrašytos mišiole *Missale ad usum romane ecclesie*, Lionas, 1501. Perrašas: Narbutas, Zinkevičius 1989.

Gerullis Jurgis 1927, *Senieji lietuvių skaitymai 1. Tekstai su įvadais*, sutaisė Jurgis Gerullis, Kaunas: Lietuvos universiteto leidinys.

GjL1619 – Elijo Gintauto 1619 m. įrašas Andrejaus Liubeneckio albume (230 p.). Perrašai: Stang 1932, 45–46, Augstkalns 1935, 149.

GjO1634 – Frydricho Gedkanto įrašas su natomis Ch. Oterio albume, [Karaliaučius, 1634]; LMAVB sign.: f. 15 – 303, 130.

Girdenis Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

GK1605 – I[okūbas] M[orkūnas] „Do wiernego Czytelniká Typogrąph“, WYKLAD Kátechizmu Kościółá Chrześciánlkiego [...] Przez K. Páwlá Gilowlkiego [...] W Żeymach Drukował Iákub Márkowič Roku 1605.

GT1699 – TRACTATUS JURIDICUS *De* PROCESSU FORI SECUNDUM ORDINATIONEM STYLUM ET CONSVETUDINEM TAM IN FERIORUM QVAM SUPERIORUM In BORUSSIA JUDICIORUM [...] à GEORGIO Grube / U.J.D. Sereniffimi ac Potentiffimi Electoris Brandenburgici Confiliario Judicií aulici. *REGIOMONTI*, Impenfis HENRICI BOYEN & PAULI F. RHODEN, 1699.

Gudmantas Kęstutis 2006, Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai ir senieji lietuviški raštai, *Senoji Lietuvos literatūra* 21, 363–372.

H1589 – *GRATVLATIONES SERENISSIMO AC POTENTISSIMO PRINCIPI, SIGISMVNDI III. D. G. REGI POLONIAE MAGNO*[que] Duci Lithuaniae. &c. &c. *In optatissimo & felicissimo S. R. M. sua Vilnam adentu, factae*. Ab Academia Vilnēfi Societatis IESV. *VILNAE*, Typis Illuftriff. Principis Nicolai, Christophori Radiuili, Ducis Olicae, & Niefuiczi, Comitis Sydlowiecij. &c. Castellani Trocenfis. &c. *M. D. LXXXIX*.

H1684 – [Christophorus Hartknoch,] *Alt= und Neues Preuffen Oder Preuffischer Historien Zwey Theile* [...] Mit sonderbahrem Fleiß zusammen getragen / Durch M. CHRISTOPHORUM Hartknoch deß Thornischen Gymnafii Professorem. Franckfurt und Leipzig. In Verlegung Martin Hallervorden / Buchhändlern in Königsberg. Druckts Iohann Andreae. Anno M DC LXXXIV.

HF1640 – lietuviški intarpai vokiškame eilėraštyje, išspausdintame 1640 ir 1659 metais leidinyje „Hochzeit Frage“. Perrašas: Neumann 1935, 132–133.

I1578A, I1578B – 1578 metų įsakas Tilžės apskrities bažnyčioms (nuorašai A ir B). Perrašas: Gerullis 1927, 56–61.

I1578s – 1578 metų įsakas Ragainės apskrities bažnyčioms. Perrašas: Gerullis 1927, 61–65.

I1589, I1639, I1641 – 1589, 1639 ir 1641 metų įsakai. Nuotraukos: PVG, 1–3 įklijos prieš 59 p.

Jablonskis K[onstantinas] 1937, Kelios XVII amžiaus lietuviškos priesaikos ir kitos lietuvių kalbos liekanos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės aktuose, *Archivum Philologicum* 6, 142–148.

Jablonskis K[onstantinas] 1958, Lietuviškas tikėjimo akto ir giesmės „Tantum ergo sacramentum“ vertimas iš 1662 m., in S. M. Slavočinskis, *Giesmės tikėjimui katalickam priderančios. 1646*, par. Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 556–557.

Jablonskis Konstantinas 1973, *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, Vilnius: Mintis.

Jakulis Antanas 1971, 1680 m. katekizmas ir Knyga nobažnystės, *Baltistica* 7(1), 87–99.

Jakulis Antanas 1974, Pakeitimai antrajame Knygos nobažnystės leidime, *Leksikos ir sintaksės klausimai*, Šiauliai, 19–26.

JE1647 – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, 1647, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Milda Lučinskienė, Vytautas Zinkevičius, 1998.

JE1674 – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, 1674, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Milda Lučinskienė, Inga Pilipaitė, Vytautas Zinkevičius, 1999.

JE1679 – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, 1679, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Milda Lučinskienė, Vytautas Zinkevičius, 1999.

JE1690 – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, 1690, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Milda Lučinskienė, Vytautas Zinkevičius, 2000.

Jodłowski Stanisław 1979, *Losy polskiej ortografii*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Jucewicz Ludwik Adam 1842, *Wspomnienia Żmudzi [przez X. Ludwika Adama Jucewicza]*, Wilno: nakład i druk T. Glücksberga.

Jucewicz Ludwik Adam 1846, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów [skreślona przez Ludwika z Pokiewia]*, Wilno: nakładem Rubena Rafałowicza księgarza wileńskiego, w Drukarni M. Romma.

Jucevičius L[iudvikas] A[domas] 1959, *Raštai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

K1670 – D. MARTINI LUTHERI CATECHISMUS MINOR GERMANICO-POLONICO-LITHVANICO-LATINUS. Nunc primùm in his quatuor lingvis editus. Der kleine Catechismus / D. Martin Luthers / Deutfch / Lateinifch / Polnifch und Littaufch. Nun zum erftenmahl in diefen Vier Sprachen außgegangen. *Cum Privilegio Ser. Elect. Brandenb. Königsberg / Gedruckt und verlegt durch Friderich Reufnern / 1670*. Perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas.

Kamińska Krystyna 1953, Pisownia druków polskich XVI wieku, *Prace polonistyczne* 11, 5–28.

Kavaliūnaitė Gina 2001, Samuelio Boguslavo Chylinskio „Tėve mūsų“ tradicija Europos poliglotiniuose leidiniuose, *Archivum Lithuanicum* 3, 345–354.

Kavaliūnaitė Gina 2008, *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. Senasis Testamentas 1: Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kazlauskienė Asta, Gailius Raškinis 2009, Bendrinės lietuvių kalbos garsų dažnumas, *Respectus Philologicus* 16(20), 169–182.

Kazlauskienė Asta, Gailius Raškinis, Airenas Vaičiūnas 2010, *Automatinis lietuvių kalbos žodžių skiemavimas, kirčiavimas, transkribavimas*, Kaunas.

KGd1641 – KANCYONAL, To jeft KSIEGI PSALMOW Y PIESNI DUCHOWNYCH [...] Zborow Ewángelickich Koronnych, W. X. L. [...] WE GDANSKU Drukował Andrzej Hunefeld Roku MDCXLI.

KGd1646 – KANCYONAL, To jeft KŚIEGI PSALMOW, HYMNOW Y PIESNI DUCHOWNYCH [...] Zborow Ewángelickich Koronnych, Wielkiego Xięłtwá Litewkiego [...] WE GDANSKU, Drukował Andrzej Hünefeld Roku MDCXLVI.

KjL1618 – Petro Blastus Kmitos 1618-02-24 įrašas Andrejaus Liubeneckio albume (192 p.). Perrašas: Stang 1932, 45.

KIC – Danielius Kleinas, *Compendium Litvanico-Germanicum*, 1654, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2011 (www.lki.lt/seniejirastai/).

KIGr – Danielius Kleinas, *Grammatica Litvanica*, 1653, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2011 (www.lki.lt/seniejirastai/).

KIM – Danielius Kleinas, *Naujos maldų knygelės*, 1666, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Vaidotas Rimša, Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2006 (www.lki.lt/seniejirastai/).

KING – Danielius Kleinas, *Naujos giesmių knygos*, 1666, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Vaidotas Rimša, Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2006 (www.lki.lt/seniejirastai/).

KNG¹ – Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Tomaševskis, *Psolmai Dovydo*, 1653, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2007–2008 (www.lki.lt/seniejirastai/).

KNG² – PSOLMAY DOWIDA SZWENTA [...], Karaliaučius, 1684?]

KNM¹ – Samuelis Minvydas, Jonas Božimovskis, *Maldos krikščioniškos*, 1653, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2007–2008 (www.lki.lt/seniejirastai/).

KNM² – MALDOS KRIKSCIONISZKOS [...], Karaliaučius, 1684?]

KNSE¹ – Samuelis Minvydas, Jonas Božimovskis, *Suma evangelijų*, 1653, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2007–2008.

KNSE² – SUMMA Abá Trumpas išzguldimas EWANGELIV SZWENTU [...], Karaliaučius, 1684?]

KR – Jurgis Kasakauskis, *Rožančius švenčiausios Marijos*, 1681, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Jurgita Venckienė, Vytautas Zinkevičius, 2008 (www.lki.lt/seniejirastai/).

Krupas Jonas 1960, Leksiniai paralelizmai Daukšos katekizmo (1595) kalboje, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 223–255.

Kudzinowski Czesław, Jan Otrębski 1958, *Biblia litewska Chylińskiego*, *Nowy Testament*, 2, tekst, wydali Czesław Kudzinowski, Jan Otrębski, Poznań: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.

L1615 – IOHANNIS HERBVRTI DE FVLSTIN, Regni Polonici Senatoris Cl. CHRONICON Seu RERVV POLONICARVM Compendioſa defcriptio. *Accufferunt ex manuſcriptio*. MICHALO LITVANVS de moribus Tartarorum, Lituatorum, & Molcorum.

IOANNES LASICIVS de Diis Samagitarum, &c. de Religione Armeniorum. Item de introitu Regis Stephani Batorii. *Cum Priuilegio Cæsareo*. BASILEÆ, Apud Ludouicum König. Anno MDCVX.

LB I – *Lietuvos TSR bibliografija, serija A, Knygos lietuvių kalba* 1, 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969.

Lebedys J[urgis], J[onas] Palionis 1963, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai* 3, 109–135.

Lex – *Lexicon Lithuanicum*, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, Liucija Citavičiūtė, Christiane Schiller, Mindaugas Šinkūnas, 2014; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

LsM1643 – Jono Lėmano 1643 metais išspausdintas sveikinimas Vilhelmui Martiniui. Perrašas: Neumann 1935, 129–130.

Lučinskienė Milda 2001, 1674 metų *Ewangelie polskie y litewskie* tekstų, priskiriamų ne Jaknavičiui, leksikos redagavimas, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 45, 113–121.

Lučinskienė Milda (par.) 2005, *Jono Jaknavičiaus 1647 metų Ewangelie polskie y litewskie*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Lukšaitė Ingė 1970, *Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a.* (= *Acta Historica Lituanaica* 5), Vilnius.

Lukšaitė Ingė 1980, *Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas.

Macelytė Jolita 2004, *Knyga nobažnystės krikščioniškos: 1653 metų leidimo ir 1684 metų kontrafakcijos palyginimas*, Bakalauro darbo rankraštis, darbo vadovė Dainora Pociūtė-Abukevičienė, Vilniaus universitetas.

Markevičius Aurimas 2008, XVII amžiaus Ukmergės teismų lietuviškos priesaikos ir jų kalbos santykis su dabartine širvintiškių patarme, *Archivum Lithuanicum* 10, 97–110.

MP – *Jokūbo Morkūno postilė*, 1600, skaitmeninis tekstas, parengė Bronius Maskuliūnas, 2004–2006; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

MT, MTP – Simonas Vaišnoras, *Žemčiūga Teologiška*, 1600, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Vilma Zubaitienė, Vytautas Zinkevičius, 2003 (www.lki.lt/seniejirastai/).

MžF – Martynas Mažvydas, *Forma krikštymo*, 1559, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas, 2014; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

MžG I – [Martynas Mažvydas,] *Giesmės krikščioniškos*, 1566, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, Mindaugas Šinkūnas, 2005, 2014; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

MžG II – [Martynas Mažvydas, Baltramiejus Vilentas,] *Giesmės krikščioniškos*, 1570, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, Mindaugas Šinkūnas, 2005, 2014; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

MžGA – Martynas Mažvydas, *Giesmė šv. Ambraziejaus*, 1549, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas, 2014; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

MŽK – Martynas Mažvydas, *Katekizmas*, 1547, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Diego Ardoino, Mindaugas Šinkūnas, 2014; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

N1674 – [Wolfgangus Christophorus à Nettelhorft,] C. D. DISSERTATIO HISTORICA DE ORIGINIBUS PRUSSICIS, quam Consentientibus Superioribus PRÆSIDE M. CHRISTOPHORO Hartknoch / Prusſo. *Publico Eruditorum examini ſubmittit*. WOLFGANGUS CHRISTOPHORUS à Nettelhorft. *Ad diem ___ Septembr. horis locoque ſolitis*. REGIOMONTI, Typis, FRIDERICI REUSNERI, SER. ELECT. BRAND. & ACAD. TYPOGR. ANNO M DC LXXIV.

Narbutas Sigitas, Zigmas Zinkevičius 1989, Lietuviškos glosos 1501 m. mišiole, *Baltistica* 3(2) priedas, 325–341.

Neumann Friedrich Wilhelm 1935, Litauische Gelegenheitsgedichte aus dem 17. Jahrhundert, *Archivum Philologicum* 5, 126–133.

NT1570 – NOWY Teſtament z Greckiego ná polſki ięzyk pilnoſciá przelożony. [kolofone:] Drukowano w Nieſwieżu nakładem Páná Mácieiá Káwieczyńſkiego / Stároſty Nieſwieskiego. Przez Dánielá drukárzá z Leczyce Roku Pánſkiego. 1570.

NT1577 – NOWY TESTAMENT. To ieſt WBytkie piłmá nowego Przymierza / z Greckiego ięzyká ná rzečż Połſka wiernie y Ɣczyerze przelożone. [...] Drukował Alexius Rodecki. Roku od národzenia ſyná Bożego. 1577.

OjL1618 – Jono Okelevičiaus 1618-05-24 įrašas Andrejaus Liubeneckio albume (117 p.). Perrašas: Stang 1932, 45; mikrofilmo nuotrauka: Lukšaitė 1980, 86.

Osiewicz Marek 2013, *Wariantywność graficzna Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku. Studium przypadku*, Poznań: Wydawnictwo Rys.

P1572 – 1572 metų priesaika. Perrašas: Gerullis 1927, 38–39.

P1584 – 1584 metų priesaika. Perrašas: Georg Gerullis, Zu Johannes Bretke, *Studi baltici* 5, 1936, 48–52.

P1624 – priesaika 1624-01-11 Upytės žemės teismo sprendimo dokumentuose. Perrašas: Jablonskis 1937, 146.

P1633–1641 – 1633–1641 m. priesaika tarp Kaunatavo dvaro dokumentų (įrašymo vieta nenustatyta). Perrašas: Jablonskis 1973, 301–302.

P1634 – priesaika iš 1634-05-09 Ukmergės pilies teismo sprendimo. Perrašas: Jablonskis 1937, 146.

P1642 – priesaika Upytės žemės teismo knygų 1642-10-03 įrašė. Perrašas: Jablonskis 1937, 147.

P1644I, P1644II – gintaro žvejų priesaikos (82v, 83r).

P1644K – Klaipėdos bažnyčios vyresniojo priesaika. Perrašas: Georg Gerullis, *Litauischer Potabeleid von 1644*, *Archivum Philologicum* 1, 1930, 35–36.

P1651 – 1651-01-11 priesaika Upytės teismo aktuose. Perrašas: Gerullis 1927, 243.

P1675 – priesaika 1675-11-29 Ukmergės kaptūro teismo sprendime. Perrašas: Jablonskis 1937, 148.

P1675b – 1675-11-28 (1679-01-02) priesaika Ukmergės kompromisinio teismo sprendime. Konstantino Jablonskio nuorašo perrašas: Burba 2004, 295–296.

P1692 – 1692-05-23 priesaika iš Molėtų apylinkių. Perrašas: Jablonskis 1973, 302.

P1699 – 1699 m. priesaika iš Biržų dvaro teismo knygos. Perrašas: Jablonskis 1973, 302–303.

Pakerys Antanas 2003, *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Enciklopedija.

Pihan-Kijasowa Alicja 1999, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM.

PK – Merkelis Petkevičius, *Katekizmas*, 1598, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Juozas Karaciejus, Ričardas Petkevičius, Mindaugas Šinkūnas, 2000–2001, 2008; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

PP – *Pradžia pamokslo*, 1680, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2008 (www.lki.lt/seniejirastai/).

PP1638 – Benedikto Petravičiaus epitafija Nicolao Claudio Fabricio Perescio, Roma, 1638. Perrašas: Gerullis 1927, 237.

PS I–II – Konstantinas Sirvydas, *Punktai sakymų*, 1629, 1644, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Virginija Vasiliauskienė, 2000; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

PVG – *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*, parengė P[ovilas] Pakarklis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

Rankelienė Sonda, Indrė Saudargienė 2014, Devynios lietuviškos XVII–XIX amžiaus marginalijos Vilniaus universiteto bibliotekoje, *Archivum Lithuanicum* 16, 363–408.

RG – Danielius Kleinas, Jonas Rikovijus, *Naujos pagerintos giesmių knygos*, 1685, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2004 (www.lki.lt/seniejirastai/).

RjL1617 – Andriaus Rakiškos 1617-10-12 įrašas Andrejaus Liubeneckio albume (68 p.). Perrašas: Stang 1932, 44; mikrofilmo nuotrauka: Lukšaitė 1980, 87.

RjP – [Mikołaj Rej,] Poftilla POLSKA To ieft / Wykład proftý Ewangelij niedzielnych y ſwiąt pro cżyftych / ktore wedle zwycżaiu dawnego w Koſciele Bożym cżytáne bywáia. Teraz znouw z wielka pilnoſcia y rważnym przeyżrzeniem wydána. Nákladem Żácnie Vrodzonego Pána Michála Frackiewiczá z Rádżiminá . Podkomorzego žiemie Połockiey. W WILNIE V Iákubá Márkowiczá ŕlugi Ie° X. Mſci. Paná á Pána Krzyftofá Rádżiwiłá Woiewody Wile[ń]kiego / [et]ć. [et]ć. Roku Pańkiego 1594.

RM – Danielius Kleinas, Jonas Rikovijus, *Naujos maldų knygelės*, 1685, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2004 (www.lki.lt/seniejirastai/).

RPs – Jonas Rėza, *Psalteras Dovydo*, 1625, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Rainer Fecht, Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2007 (www.lki.lt/seniejirastai/).

RS1633 – RITVALE SACRAMENTORVM AC Aliarum Ecclesiæ Cæremoniarum *Ex Decreto Synodi Prouinc: Petricouien. ad uniformem Ecclesiarum Regni Polon: & M. Ducatus Lith: vfum recens & in breue opufculum editum.* Cum ſcitu & permiffu Officii VILNÆ Typis Academiae Soc: IESV ANNO M. DC. XXXIII.

RS1641 – RITVALE SACRAMENTORVM, AC ALIARVM ECCLESIAE CÆREMONIARVM, Ex Rituali, iuxta decretum Synodi Prouinc: Petricouien: edito, depromptum, ad vniformem Ecclesiarum Regni Polon: & M. Ducatus Lith: vfum: infuper aliquibus auctum. *Cum ſcitu & permiffu officij.* Vilnæ, Typis Academiae SOCIETATIS IESV. Anno Domini MDCXLI.

RS1656 – RITVALE SACRAMENTORVM, AC ALIARVM ECCLESIAE CÆREMONIARVM, Ex Rituali, iuxta decretum Synodi Prouinc: Petricouien: edito, de promptum, ad uniformem Ecclesiarum Regni Polon: & M. Ducatus Lith. vfum infuper aliquibus auctum. *Cum ſcitu & Permiffu Officii. JUXTA EXEMPLAR.* VILNÆ, Typis Acad.Soc.JESU A°M DC LVI.

RS1666 – RITVALE SACRAMENTORVM, AC ALIARVM ECCLESIAE CÆREMONIARVM, Ex Rituali iuxta decretum Synodi Prouinc: Petricouien: edito, de promptū ad vniformem Ecclesiarum Regni Poloniae, & Magni Ducatus Lithuaniae vfum infuper aliquibus auctum. *Cum Gratia & Priuilegio, S. R. M. CRACOVIÆ, In Officina Staniflai Piotrkowczyk, S. R. M. Typographi, Anno Domini 1666.*

RS1679 – RITUALE SACRAMENTORVM, AC ALIARVM ECCLESIAE CÆREMONIARVM. Ex Rituali iuxta decretū Synodi Prouinc: Petricouien: edito, depromptum ad vniformem Ecclesiarum Regni Poloniae, & Magni Ducatus Lithuaniae vfum infuper aliquibus auctum. *Cum Gratia & Priuilegio, S. R. M. CRACOVIÆ, Typis Vniuerſitatis. Anno Domini, M. DC. LXX IX.*

RS1691K – RITVALE SACRAMENTORVM. AC ALIARVM ECCLESIAE CÆREMONIARVM. Ex Rituali, iuxta decretum Synodi Prouinc: Petricouien: edito, depromptum ad vniformem Ecclesiarum Regni Poloniae, & M. Ducatus Lithuaniae vfum, infuper aliquibus auctum. *Cum Gratia & Priuilegio S. R. M. CRACOVIÆ, TYPIS UNIVERSITATIS. Anno Salutis Humanæ, 1691.*

RS1691Ta – RITVALE SACRAMENTORVM, AC ALIARVM ECCLESIAE CEREMONIARVM. Pro Ecclesiis Regni Poloniae, Et Magni Ducatus Lithuaniae. Accessit LIBELLVS INFIRMORVM, Benedictionvm & Exorcismorvm. *Cum Priuilegio & Permiffu Superiorum. THORVNII, Ex Officina JOH. CHRIST. LAVRERI. M. DC XCI. [kolofone: 1690]*

RS1691Tb – RITUALE SACRAMENTORVM, AC ALIARVM ECCLESIAE CEREMONIARVM. Pro Ecclesiis Regni Poloniae, Et Magni Ducatus Lithuaniae. Accessit LIBELLVS INFIRMORVM, Benedictionum & Exorcismorum. *Cum Priuilegio & Permiffu Superiorum. THORUNII, Ex Officina JOH. CHRIST. LAURERI. M. DC XCI. [kolofone: 1700]*

Rubinas Algis 2001, Dvasininkų pavadinimai ir jų istorija, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 44, 189–200.

Rubinas Algis 2003, Sakramentų lietuviški pavadinimai ir jų istorija, *Lituanistica* 2(54), 56–62.

SD¹ – Konstantinas Sirvydas, [*Dictionarium trium linguarum,*] apie 1620, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Milda Lučinskienė, Vytautas Zinkevičius, 2008 (www.lki.lt/seniejirastai/).

SD⁴ – Konstantinas Sirvydas, *Dictionarium trium linguarum*, 1677, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2012 (www.lki.lt/seniejirastai/).

SG – Saliamonas Mozerka Slavočinskis, *Giesmės tikėjimui katolickam priderančios*, 1646, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ričardas Petkevičius, Birutė Kabašinskaitė, Vytautas Zinkevičius, 2003 (www.lki.lt/seniejirastai/).

SŠGr – Kristupas Sapūnas, Teofilis Šulcas, *Compendium grammaticae Lithvanicae*, 1673, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2010 (www.lki.lt/seniejirastai/).

Stang Chr[istian] S. 1932, Archivalia, *Archivum Philologicum* 3, 1932, 27–46.

StB – BIBLIA, *Dat is: De gantfche H.Schrifture, vervattende alle de Canonycke Boecken des Oudē en des Niewen TESTAMENTS. Nu eerst, Door laft der Hoogh-Mog: HEEREN STATEN GENERAEL vande Verreenig de Nederl: envolgēs het Befluyt van de Synode Nationael, gehouden tot Dordrecht, inde Jaeren 1618. ende 1619. [...]* T'AMSTERDAM. Gedrukt by Theunis Iacobß. ende Ian Fredrickß Stam, en Compagnie. Anno 1639. Nuotraukos: Kavaliūnaitė 2008, 397–761.

Subačius Giedrius 2003, XVIII–XIX amžiaus lietuviškų tekstų grafemos <I>, <J>, *Archivum Lithuanicum* 5, 227–262.

Subačius Giedrius, Mariusz Leńczuk, Wiesław Wydra 2010, The earliest known Lithuanian glosses (~1520–1530), *Archivum Lithuanicum* 12, 31–70.

Šinkūnas Mindaugas 2003, *Religinė leksika XVI–XVII a. lietuvių raštuose*, Bakalaurų darbo rankraštis, Vilniaus universitetas.

Šinkūnas Mindaugas 2014, Mažosios Lietuvos raštų ortografijos reforma XVII amžiuje. I. Pučiamųjų priebalsių ir afrikatų žymėjimas, *Archivum Lithuanicum* 16, 9–58.

ŠKS – Baltramiejus Šulcas, Bernardas Zandenas, *Krikščioniškas susikalbėjimas*, 1694, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2005 (www.lki.lt/seniejirastai/).

T1634 – Przywitanie Welołe TAK SMIERTELNEGO DVCHOWNEGO Y SWIECKIEGO IAKO NIESMIERTELNEGO SENATV ANIELSKIE° *Ná bczesliwy przyiązd do Száwel JLLVSTRÍfi AC REVERÍfi DOMINI D. GEORGII TYSZKIEWICZ Dei gratia Episcopi Samogitiæ Kiedy ná oczekane Kościołá Száwelskiego Poświacanie. Roku Páńskiego 1634. dñià ___ Octobra przybywáć bczesliwie raczył. PRZEZ X. PIOTRA TARWOYNIA Plebaná Száwelskiego, Dziekaná Zmoydskiego, vczynione, y ná ten czás temuž lego Mości pokornie ofiárowane. Vilnæ Formis Academ: Societ: JESV (Petro Tarvainio eilėraštis – C4v).*

Taszycki Witold 1955, *Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII wieku*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

TM1503 – rankraštiniai poteriai, įrašyti 1503 metų *Tractatus sacerdotalis*, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Giedrius Subačius, 2012; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

TM1611 – KRONIKA Sár mácyey Europkíey, [...] *Przez ALEXANDRA GWAGNINA z Werony, Hrabie Pálacu Láteráńskiego, Rycerzá páfowánego, y Rotmistrzá Iego K. M. Pierwey Roku 1578. po Láćinie wydána. [...] A przez MARCINA PASZKOWSKIEGO zúftáraniem Authorowym z Láćínskiego ná Polskie przelożona.* W KRAKOWIE, w Drukárniey Mikołáia Lobá, Roku Páńłkiego 1611. („Žemaitiškas“ tėve mūsų – penktos dalies 30 p.).

TM1668 – [John Wilkins,] AN ESSAY Towards a REAL CHARACTER, And a PHILOSOPHICAL LANGUAGE. By JOHN WILKINS D. D. *Dean of RIPON, And Fellow of the ROYAL SOCIETY.* LONDON, Printed for SA: GELLIBRAND, and for JOHN MARTYN Printer to the ROYAL SOCIETY, 1668.

TM1680 – ORATIO ORATIONUM. S S. ORATIONIS DOMINICÆ VERSIONES præter Authenticam ferè Centum eæ[que] || longé emendatiùs quàm antehàc et è probatíffimis Auctoribus potius quàm prioribus Collectionibus, *Jam[que] fingulæ genuinis Linguæ fuæ characteribus / adeòque magnam partem ex ære ad editionem à Barnimò Hagiò traditæ, editæ[que] à THOMA LUDEKENIO,* Solqv. March. BEROLINI, EX OFFICINA RUNGIANA, Anno 1680.

TM1680-1687 – ORATIONIS DOMINICÆ VERSIONES *fermè CENTUM.* [London?], [1680–1687].

Tumelis Juozas 1968a, Antrasis *Knygos nobažnystės krikščioniškos* leidimas (1653) – kontrafakcija? *Literatūra ir menas*, 1968–03–08, Nr. 10(1112), 7.

Tumelis Juozas 1968b, Dar kartą apie *Knygą nobažnystės krikščioniškos* (1653), *Literatūra ir menas*, 1968–11–02, Nr. 44(1146), 12.

UG – rankraštinis giesmynėlis, įrištas su BG Uppsalos universiteto bibliotekoje. Perrašas: Jonas Palionis, XVI a. pabaigos anoniminis rankraštinis lietuviškų giesmių rinkinėlis, *Lituanistica* 2, 1990, 60–76.

V1610 – XVII a. pradžios išpažinties formulė, įrašyta Baltramiejaus Vilento 1579 m. Enchiridiono VUB: Lr 1386 pabaigoje (K4r–K4v), remiamasi perrašu iš originalo fotokopijos (plg. Augstkalns 1933).

W1675 – C. D. DISSERTATIO HISTORICA DE IDOLOLATRIA ET ALIIS SUPERSTITIOSIS RITIBUS VETERUM PRUSSORUM, Qvam Indultu Superiorum SUB PRÆSIDIO M. CHRISTOPHORI Hartknochen Paffenheim. Prusli. Publico Eruditorum examini submittit FRIDERICUS WERNERUS, Regiomonte Pruffus. *Ad diem ___ Junii horis loco[que] solitis.* REGIOMONTI, Typis FRIDERICI REUSNERI, SER. ELECT. BRAND. ET ACAD. TYPOGR. 1675.

Valančė Danguolė 2014, Nekaitomas žodis *būtent* XVI–XVII amžiaus lietuviškuose raštuose, *Archivum Lithuanicum* 16, 341–360.

VE – Baltramiejus Vilentas, *Enchiridion*, 1579, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, 1997; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

VEE – Baltramiejus Vilentas, *Evangelijos bei Epistolos*, 1579, skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, 1997; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.

WjP1582 – Poštilla Catholiczna Mnieyfza [...] Przez D. Iakubá Wuyká z Wagrowcá / Theologá Societatis Iezu. W POŃnaniu Roku Páńfkiego / M. D. LXXX. II. [...]

WjP1590 – Poštilla Catholicka Mnieyfza. [...] Przez D. IAKVBA WVYKA z Wagrowcá / Theologá Societatis IESV. [...] W KRAKOWIE, W Drukárniey Andrzejá Piotrkowczyká / Roku Páńfkiego / 1590.

WjP1596 – Poštilla Katholicka Mnieyfza. [...] Przez D. IAKVBA WVYKA Theologá Societatis IESV. [...] W KRAKOWIE, W Drukárniey Andrzejá Piotrkowczyká / Roku Páńfkiego / 1596.

VL1648 – VER LVKISKANVM AD SERENISSIMARVM MAIESTATVM PRÆSENTIAM EFFLORESCENS, PVBLICÆ FELICITATIS IESV VENERABVN-DAM HILARITATEM IISDEM SERENISSIMIS VLADISLAO IV, ET LVDOVICÆ MARIE POLONIARVM MAIESTA TIBVS Typo exhibit. ANNO SALVTIS M.D.C.XL. VIII. in Prædio Suburbano Colleg. Viln: Soc IESV.

WP – *Wolfenbüttelio postilė*, 1573, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Jolanta Gelumbeckaitė, Vytautas Zinkevičius, 2007–2008 (www.lki.lt/seniejirastai/).

Z1639–1639-11-17 Lorenzo Zegebadės našlės spaustuvės šriftų katalogas. Nuotrauka: Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 86.

Zawilska Katarzyna 2007, *Polszczyzna toruńskich gazet rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku. Wybrane zagadnienia*, Poznań: Sorus.

ZE – Lozorius Zengštokas, *Enchiridionas*, 1612, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Vytautas Zinkevičius, 2008 (www.lki.lt/seniejirastai/).

ZEE – Lozorius Zengštokas, *Evangelijos bei Epistolos*, 1612, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Giedrė Olsevičiūtė, Vytautas Zinkevičius, 2007 (www.lki.lt/seniejirastai/).

ZG – Lozorius Zengštokas, *Giesmės Chrikščioniškos ir Duchaueniškos*, 1612, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2003 (www.lki.lt/seniejirastai/).

Zinkevičius Zigmąs 1971, Dėl K. Sirvydo „Punktų Sakymų“ genezės ir kalbos, *Baltistica* 7(2), 153–167.

Zinkevičius Zigmąs 1972, Rytietiškoji XVII a. lietuvių raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas, *Baltistica* 8(1), 79–100.

Zinkevičius Zigmąs 1977, Dėl lietuvių raštų kalbos kilmės, *Baltistica* 13(1), 237–244.

Zinkevičius Zigmąs 1979, Kelios pastabos lietuvių XVI–XVII a. leksikos istorijai, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 19, 119–123.

Zinkevičius Zigmąs 1988a, *Lietuvių kalbos istorija 3: Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Moksłas.

Zinkevičius Zigmąs 1988b, Dar kartą dėl lietuvių XVI–XVIII a. raštų kalbos kilmės, *Baltistica* 24(2), 198–203.

Zinkevičius Zigmąs 1989a, Smulkmena LXXIII, *Baltistica* 25(2), 122, 133.

Zinkevičius Zigmąs 1989b, Nežinomas lietuviškas XVII a. rankraštiniš tekstas, *Baltistica* 3(2) priedas, 449–455.

Zinkevičius Zigmąs 1994, Lietuviški įrašai viename „Knygos nobažnystės“ egzemplioriuje, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 34, 166–173.

Mindaugas ŠINKŪNAS

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5

LT-10308 Vilnius

Lithuania

[*mindaugas@lki.lt*]